

במלאת שנה למותה של אמא רצינו
להוציא לאור חוברת קטנה זו שבה ליקטנו
מזכרונותיה. במהלך חייה ידעה נעמי הרבה
רגעים יפים אך גם לא מעט משברים. הרבה
מהמכתבים וההגיגים אותם העלתה על הכתב
לא נשאר. את חלקם, היא עצמה שרפה
ברגעים של שבר, או שסתם נעלמו לתהום
הנשיה. ועדיין, לא מעט נשאר. אספנו לחוברת
זו מקצת החומרים החביבים יותר ומקצת
הרישומים שהשאירה אחריה.

על הדרך ניסינו לברר שמות ומושגים שלא
תמיד היו מובנים, הוספנו הערות בסוגרים
ושילבנו תמונות על דעת עצמנו.

מור ושולי, מרץ 2026

נעמי

בפסח תשע"ח 2018 נעמי כתבה כהקדמה לחוברת עבת כרס אשר ממנה לקטנו קטעים אחדים:

יקיריי כולכם – מור ושולי, גל ויפה, צור ויעל

התפזרנו לכל עבר, כל אחד מצא לו בית ומשפחה. ואני מצאתי לי בית בתל אביב. לאחרונה עברתי על מה שנותר בו לאחר מגוריי בחיפה ומה שהוספתי במהלך השנים עד היום. קשה לי להיפרד מחפצים, ספרים, מכתבים, תמונות וצילומים. בשבילי הם משקפים את חיי, שבהם רבו האושר, השמחה, היצירה וההנאה מאשר אותם רגעים של כאב וצער. אתם ההישג הגדול של חיי – גם אם לא תמיד הייתי זו שהקניתי לכם את כל התכונות והמעלות הטובות שלכם וגם אם אולי לא הצלחתי להביע את אהבתי והערכתי לכם כפי שאתם ראויים.

באהבתי ובערגה לקיים זכרונות חברתי פתקאות, ציורים וגם מכתבים. חשבתי שההתכתבויות עם בני משפחה ואבא דן מהווים מעין דיווח קורותינו עד לפיזור. ניסיתי להכניס ראויים לקריאה, אבל נוכחתי שעדיף לכנסם כלשונם – בלי יותר מדי הסברים (שמתישהו בעבר הוספתי תוך הדפסת המכתבים המתפוררים). אני מציעה לכם את הקריאה בהתכתבויות שלא בסדרן כדי שתמצאו בהן הפתעות נעימות ופה ושם תזכורות כואבות. אבל אולי תלמדו מה ואיך היו חיינו וגם עד כמה הייתם המתנה של חיינו.

אני אוהבת אתכם מאוד ומעריכה את 'תבונת המשפחה' שלכם ועד כמה נפלאו בעיניי התמיכה החמה והעידוד שהענקתם לי בארץ ובחו"ל. אני מכבדת כל כך את דרככם להמשיך ולהיות משפחה מדהימה ומכילה את המנעד העשיר של כל אחד מאיתנו ומי שכבר לא איתנו. וכן, אני מלאת תודה ונחת על הרחבת המשפחה כי נוספו אליה יואב, טלי, נטע, אילה, אפי, תליה, ארני, אלון, מעיין, אורן ודנה ועוד נוספו אליהם ניניי ליאם ודורי וכבר הולך ובא הנין המכונה (זמנית) צלופחד.

תודה רבה רבה לכולכם, מסבתא נעמי

ומאז נוספו הנינים כרמל, עמית, פלג, עתליה וגבע וכן בניות הזוג יפתח, מייטרי, ושרון.

נעמי נולדה ברחובות בשנת 1933, לצילה לבית טרנופולסקי וד"ר ליאון חסקלברג. אף שמרבית שנותיה חייתה בערים אחרות, רחובות נותרה בשבילה תמיד "המושבה" בהא הידיעה.

"חמישים וארבע שנים מתוך יותר משמונים שנותיי אני גרה מחוץ לרחובות", אמרה פעם. "אני יצאתי מרחובות, אבל רחובות לא יצאה ממני. בה התעצבו אפיי, אופקי התרבותיים ועולם הדימויים הקרוב ביותר לליבי, אלה שחולמים אותם ומתגעגעים אליהם תמיד".

משפחתה של צילה, אמה, עלתה מרוסיה לירושלים ב 1923. אביה ליאון עלה ב-1924 מפולין, כשנענה להצעת ד"ר ויצמן להירשם כאחד מראשוני הסטודנטים לכימיה, עם פתיחתה של האוניברסיטה העברית בירושלים.

בפריז, אליה נסעו צילה וליאון לאחר נישואיהם, השלים ליאון את השכלתו כדוקטור לכימיה, ובשובם ארצה התיישבו ברחובות. ליאון הצטרף לסגל המייסד של מכון זיו ומשפחת חסקלברג הצעירה קנתה את שמה ברחובות. ביתם של ליאון וצילה התאפיין בחדוות יצירה וביופי, שלימים ידבקו גם בנעמי.

נעמי גדלה והתחנכה ברחובות ובשנת 1951 התגיסה לצבא. היא עברה קורס מכ"ם, הדריכה בבה"ד 12, צורפה לצוות הווי של מחלקת התרבות ומשם שולבה בהקמה של להקה/תיאטרון צבאי. עם תום השירות נערכה לצאת ללמוד בחו"ל.

נעמי בחרה ללמוד באנגליה. היא התקבלה לבית ספר לאמנות בלונדון והוכשרה בתחום הטקסטיל והאופנה.

את לונדון אהבה, ובלונדון התאהבה – היא הכירה את דן ריכטר לוין, רופא ישראלי שהשלים את התמחותו בבית ספר לרפואה טרופית ועסק בצילום, ציור ופיסול. הם נישאו ובשנת 1955 חזרו נעמי ודן ארצה והתגוררו בחיפה.

נעמי עיצבה הדפסי בדים כעצמאית, וכן הועסקה על ידי מפעלי טקסטיל והלבשה וביניהם אתא, משכית, משי זקס ואחרים.

תחיית תדפיסי האריג בארץ, בסוף שנות ה-50, נזקפה לזכותה של קבוצת אמנים קטנה, שנעמי נמנתה עימה. בין האריגים המודפסים ששימשו את תצוגת האופנה הבינלאומית שנערכה מטעם "הבונדס לישראל" ב-1958 נכללו גם עיצוביה של נעמי. בתצוגה לקחו חלק רבים מהמעולים שבאופנאי פריז. האמנים המקומיים וביניהם נעמי זכו להצלחה רבה שהמריצה את היצרנים המקומיים להיתמך בכישרונם של אמנים אלה לעיצוב דגמי התדפיס לאריגיהם.

בשנת 1957 הפכה נעמי לאם, ובשנים הבאות נולדו לה שלושת ילדיה – מור, גל וצור. גידול המשפחה והחיים בחיפה הפנו את עיסוקיה של נעמי לכיוונים שונים: קורסים של תעשיות בית לנשים מנהלות מארצות פיתוח, ניסיון הוראה בבית ספר מקצועי, הצטרפות ליוזמה חדישה וייחודית של מרכז קהילתי בחיפה, הארכיון הישראלי לסרטים ומועדון הסרט הטוב, תחקיר לסרטי תעודה ופרסום, יחסי ציבור, פיתוח מערכות יחסים/תדמית של ציבור-חברה ציבורית/תעשייתית ואסטרטגיה שיווקית.

מתוך כך ובמקביל הרחיבה נעמי את העשייה האמנותית שלה – ברישום, באיור, בעיצוב הגראפי, ברקמה ובצילום – בכל מעשיה ניכרו החוש המפותח לאסתטיקה שרכשה מהוריה.

גם לאחר שפסקה מעיסוקיה המקצועיים, וכבר הייתה לסבתא ולגמלאית, המשיכה נעמי ליצור. היא אהבה בתים, חצרות, צמחים ואבנים, היא ראתה בכלם את הילת סיפורי האנשים שגרו בהם, שטיפחו אותם, ובאמנות שלה תיעדה את כל אלו.

ב-3 למרץ 2025 נפטרה.

הסיפור: תיעוד ראשון

הבית שלנו היה כמו כל הבתים הישנים במושבה. גדול, עב־קירות ועליו גג רעפים תוצרת מרסיי, אשר מרוב שנים העלו טחב. חלונות הבית, שניים לחדר, צרים וגבוהים מאוד, קרועים בתוך הקירות העבים כך שאפשר היה לשבת, ואף לשכב, על אדניהם. על פתחי החלונות הצלו תריסי עץ, שמדי שנה היו צובעים אותם בירוק, ומשני צידי החלון בקיר החיצון היו נעוצים בקיר התפסים של התריסים – דמויות אנוש קטנות, יצוקות מברזל.

חדרי המגורים והאורחים היו גדולים, התקרה בהם גבוהה, ובגלל עובי הקירות והצמחייה העשירה בחצר שסביב הבית, שרתה בהם אפלולית ירקרקת. אף כי רוב הריהוט לוקט מפה ומשם, או שאבי 'ניגר' אותו מקרשים של ארגזים וצבע בשחור או ב'בייץ' חום, טרחה אמי בעיצובו וקישוטו של הבית כך שנראה מהודר, וגם נוח ונעים. היא התקינה את הריפוד והווילונות, שילבה את הספרים, התמונות וחפצי הנוי ('ה'ביבלו') בטוב טעם, אף כי לא תמיד בטעם הרגיל במושבה. והעיקר – תמיד

הקפידה על סידורי הפרחים! בכך ממש חרגה מהמקובל – כי שילבה בזרים 'סתם ענפים וזרדים' והשתמשה בכלים שונים ומשונים, ולא רק 'ואזות', אלא גם קומקומים מחרסינה או נחושת, בקבוקי מעבדה גדולים וקערות. מוזר.

הבית שלנו ניצב בראש גבעה, והיה גבוה מהכביש, שנסלל שנים רבות לאחר שהבית הוקם. עלו במדרגות מן הרחוב אל משטח בטון מקורה במבנה עץ, שמשני צדדיו נפרשה גינת החזית לכל רוחב הבית. משטח הכניסה הסתיים בדלת הבית הכבדה, אף היא צבועה ירוק. דלת זו היתה פתוחה בדרך כלל, אך על פתח הבית הגנה מפני הזבובים דלת רשת.

מן הכניסה, לאורך כל הבית, ובמרכזו, היה מסדרון אפלול, תקרתו לוחות עץ צבועים, ודלתות כל החדרים נפתחו אליו. דלתות כבדות, בעלות שתי כנפיים, שמעליהן, קרוב לתקרה, היו צוהרים עגולים. בסופו של המסדרון היתה עוד דלת רשת ודלת כבדה, שהיתה הפתח לגן שמאחור, הגן הגדול.

אל הגן ירדו במדרגות רחבות, שהן והקיר שבצידן טחובים ומכוסים באזוב. אם היו ממשיכים ללכת בצד הבית, היו מגיעים לדלת המרתף שמתחתיו. אולם שמאלה היה משטח כורכר שממנו שדרת ברושים גבוהים המשיכה את הדרך עד לאסם הגדול, שהיה מצוי בסוף הגן ובכניסה לפרדס. בלב הפרדס ניצבו ארבעה עצי חרוב ענקיים, ולנו סיפרו שהם ניטעו במקום עם קניית אדמות המושבה, לציון הבעלות על הקרקע.

בצד אחד של הבית היה הפרדס הקטן, שבו ניטעו עצי לימון, מנדרניות, קלמנטינות, שזיפים ועץ תמר גדול. בעונת המנדרניות הייתי יושבת על אדן החלון של חדר, ודרך חור ברשת החלון, קוטפת מן המנדרניות העסיסיות, האבו־יוסוף, שקליפתן הכתומה פריכה וקלה לקילוף, וכשהייתי נועצת אצבע במרכז הפרי, היתה משמיעה קול פיצוץ קל ומבשמת את האוויר בניחוח רענן. כל פלח היה עטור ברשת סיבים לבנה ועדינה, שקילופה היה תרגיל באיפוק עד להנאה מאכילת הפרי.

עצי השזיף מזן 'סנטה רוזה' הניבו בבת־אחת שיפעה של פרי סגול ועסיסי. את אשר לא עקץ זבוב הים־התיכון, שנשר והיה לרקב, ואת אשר לא אכלו הילדים והבולבולים, היו מבשלים לריבה, שהיו משמרים במרתף הבית. חלקו האחד של המרתף שימש את אבי לעבודות הנגרות, המסגרות וסתם תיקונים שאהב לעסוק בהם. על לוחות עץ גדולים היו תלוים כלי העבודה השונים, ושולחן עבודה גדול וכבד עמד בצד הקיר ובו מגירות רבות, שבהן החזיק בקופסאות פח ובצנצנות זכוכית את מגוון המסמרים והברגים, מיני סרטים מבד וחתיכות מתכת שאגר לצורך עבודותיו. חלקו

התחתון והגדול של המרתף היה מרוהט באיצטבאות ארוכות, עליהן היו מאחסנים אשכוליות ותפוזים בקיץ, שימורי פירות, לימונדה, חמיצות וירקות כבושים בחורף. לקראת מלחמת העולם השנייה חילקה הממשלה 'מנות קרב' לאזרחים – ופחים גליליים גדולים של שעועית, אורז, קמח ועדשים, פחים מרובעים של שמן, וגם חרוטים גדולים של סוכר ארוזים בנייר סגול עבה נוספו למשמרת במרתף.

עד תום מלחמת העולם היה המרתף חלק בלתי נפרד מאורח חיינו בבית. אחר כך שימש כמחסן נשק ובית מלאכה של ה'הגנה', והכניסה אליו נאסרה עלי כל עוד לא הייתי בגיל הראוי לצירופי 'הפרטיזני' ל'הגנה', בהיותי כבת שתיים עשרה.

הגן היה אחד הראשונים במושבה שהיפה בו מרובה על המועיל. היו אומנם שטחים שיועדו לגידול תפוחי-אדמה למאכל המשפחה, או לתלתן ותירס, שנדרשו לגידול בעלי-החיים במשק. אולם היו ערוגות, שבהן שולבו פרחי נוי, עצי סרק וקטוסים. זה בצד זה, היו שתולים הירקות והפרחים, עצי הפרי ועצי הנוי. ליד בריכה קטנה, שבה שטו כמה דגי זהב וצפו צמחי מים, עלו וגדלו במהירות מפתיעה ה'במבוקים' – שגובהם הגיע לחמישה-עשר מטר ויותר, אף כי החיזרן הוא, למעשה, עשב. לילה אחד נעצנו ליד נבט שאך בצבץ יתד ואליה הצמדנו טבעת מתכת מעל הנבט. למחרת ראינו שהנבט עלה בעשרים וחמישה סנטימטרים מעל לטבעת!

את רוב קירות הבית כיסה קיסוס, ועל הקיר הפונה אל הגן טיפסה ועלתה ויסטריה, שמחלון המטבח מיסגרה את מראה הגן הנשקף בעדו: באביב החלו להנץ פרפריה הסגולים באשכולות של תפרחת, שבקיץ לוו בעלווה ירוקה בהירה. בסתיו הפכו העלים לצהוב-כתמתם, ונשרו בחורף, בהותירם סבכה של ענפים אפורים-כסופים על הקיר. 'שושנים מטפסות' עיטרו את מרפסת הבית הפונה לגן, ואת הממטרה הגדולה, דמוית האות חית, שבגן הפרחים המרכזי. שיחי יסמין ריחני היו שתולים פה ושם, על שדרת הברושים השתרגו בוגנוויליות בשלל הגוונים מכתום עד ארגמן עמוק, ועל החומה שהפרידה בינינו לבין השכנים – לא בצד הפרדס הקטן – טיפסה ה'בומונטיה גראנדיפלורה', בעלת העלים הגדולים בירוק כהה, שפרחיה כחוצרות לבנות וגדולות. והיו גם השעוניות (פאסיפלורה) והמטפס בעל הפרחים הסגולים הגדולים, שנהגנו למצוץ (מורנינג גלורי) וכן המטפס שפרחיו סגולים בהירים ועליו ירוקים ומפורצים, אותו אהבו לאכול השפנים, ושורשיו שימשו אותנו בקפיצה על חבל. ליד פחי הזבל, שהוצנעו בפנית הגן, גודלה אריסטולוכיה (ספלול), שפרחיה שימשו כמלכודת זבובים, ושאת הלקטיה דמויי המטריה או המצנח היינו עונדים בעגילים.

בגן – בנוסף לעצים שכבר הזכרתי – צמחו עצי אורן (בחזית), פיקוס, פלפל כוזב, אזדרכת ופיטנה (פלומריה, או פראנג'יפאני), שעליהם, פרחיהם ופירותיהם העניקו נופך עשיר ומשתנה בגווניו וצורותיו בעונות השנה השונות.

לססגוניות הגן תרמו הפרחים הרבים – וגם הירקות – שהיו שתולים בכל מקום פנוי: בערוגות המגודרות באבני כורכה, בגומות העצים ואפילו בין סנסיני התמר. היו פרחי העונה, בעלי בצל ופקעות, רב־שנתיים ואף פרחי בה, שהותר להם להשתלב בשל תרומתם לשיפעת הגוונים בגינה, כמו פרגים, שום הבר, חרציות ותורמוס. סלק, כרובים, כרוביות, בצל ירוק ושעועיות צמחו בין ובצד קלנדולות (ציפורני חתול), כריזנטמות, איריסים, נרקיסים, דרבן הפרש, נסטורציום (כובע הנזיר), אפונה ריחנית, קוסמוס, ציניות ודליות, וגם – גרניום ופלרגוניום בלבן, ורוד ואדום בזהב – שאת עלעלי כותרתו היינו מדביקים כמו לק על הציפורניים – ושיחי לנטנה עתירי־צבעים, שהיינו משבצים את פרחיהם הזעירים בעלים הבשרניים, העגולים והכסופים של אחד הקקטוסים, וקראנו לזה 'סיכות'!

וכן, היו הקקטוסים, אהבתו וגאוותו של אבי. היו מינים שונים ומשונים: מהם קטנטנים – פקעות בגודל של אפונים – ומהם הגבוהים מקומתו של אבי. היו שפרחו בצבעים מרהיבים, והיו שפרחו בצורות מפתיעות וצבעים מוזרים. היו כאלה שפרחיהם בישמו את הגן, בייחוד בלילות, והיו כאלה שפרחיהם היו דמויי כוכבים של קטיפה מעוטרת בגוונים מוזרים, אך מצחינים כבשר רקוב. היו שלא פרחו כלל.

היו קקטוסים דמויי כדור, כמו כובע של הגמון, כמו מנורה רבת קנים, כאילו ערימה של לביבות, וכמובן, 'סברס', אגאבות, יוקות ואלואות למיניהן. היו קקטוסים שרועים, והיו מטפסים. היו שעירים, קוצניים או מעוטרי עלים. כאלו שקוציהם מזדקרים, או מעוקמים כקרסים. קקטוסים שקוציהם בודדים, זוגיים או משולשים, צבעוניים, או מכוסים בקליפה שקופה, בעלי קוצים רכים וקוצים קשים כמסמרי פלדה.

לכבוד יום הולדתי היתה פורחת מלכת הלילה – ואבא היה יוצא איתי אל החשכה זרועת הכוכבים כדי שאראה אותה במלוא הדרה. נהגנו לאכול את פריים של ה'סברס' השונים – לא רק הכתומים, שכולם אכלו בקיץ, אלא גם את הזן שפריו ארגמני מבחוץ ופנימו מלא בחרוזים לבנבנים־שקופים שביניהם נקודות שחורות, או הארגמני העז, שגם פנימו העסיסי היה צובע את האצבעות בוורוד. היו כאלה שלאחר סריטה התייבש השרף שלהם לעלעלים של סוכר, והיו הקקטוסים שמעליהם הקמלים נטלנו גושים שנראו כמו בשר חי, הנחנו על הזרוע או הרגל ועשינו עצמנו פצועים נורא, ועל אף שחזרנו ועשינו זאת, בכל פעם היתה אמי

נרעשת מהמראה... אה! אותו שפע של קקטוסים, שהיה מעסיק את אבי ימים ולילות הוא היה מעתיק אותם ממקום למקום, זורע, שותל, מרכיב ומנתח אותם באהבה כה רבה! אוצר הקקטוסים הביא אל ביתנו משוגעים אחרים לדבר מכל קצות הארץ, אורחים רצויים, אשר באו תמיד, וגם יצאו, עם שק נייר עבה, או שק ברזנט, ובו קקטוס כמנחה או להחלפה.

חינם של הבית והגן היה לא רק ביופיים – ובייחודם – אלא גם בבעלי החיים ששכנו בהם. ראש וראשון לחיות של משפחתנו היה הכלב 'רקס', בוקסר זכר עצום. 'רקס' ידע לפתוח לבד דלת, אפילו אם היא נעולה. את כף רגלו הקדמית היה משעין על הידית, ובשיניו היה מסובב את המנעול. כשהוא היה איתנו הייתי קטנה מכדי לזכרו, אבל ישנם הצילומים שבהם אני עומדת ו'רקס' יושב לידי, והוא גבוה ממני כמעט פי שניים! 'רקס' ננשך על ידי כלבי הבדואים אשר חנו בדרך לתחנת־הנסיונות ומכון זיו. משקבע הווטרינר שיש לו כלבת, ולא ניתן להצילו, לא יכלו הוא או אבי להמיתו כדי לחסוך ממנו ייסורים מיותרים. שוטר המשטרה הבריטי סירב אף הוא, משום שהכיר את הכלב – ולכן הובא שוטר מרמלה. 'רקס' נקבר מתחת לעצי החרוב, ומצבתו היתה הראשונה בבית־הקברות של בעלי־החיים שלנו.

למדנו, לצערנו, שאף בעלי החיים היקרים לנו ביותר מתים, שמשך חייהם קצר משלנו, וכל שאנו יכולים לעשות הוא לאוהבם, לטפח אותם, להניח להם להתפתח ולגדול כבני־מינם ובכבוד, וכשהם מתים – לקבור אותם ולזכור אותם לטובה ובעצב. אחרי 'רקס' הביא אבא מפולין זוג כלבים דנים בגודל של חמורים... 'דן', הזכר, היה לבן טלוא בשחור, ו'שבא', היתה שחורה כולה. אף כי היו מאולפים ולא תוקפניים, הטילו אימה על כל זר בגלל גודלם. ועל אף גודלם, נהגו ככלבלבים: כשבנה אבי את השוכך הגדול התרוצצו סביבו כל הזמן, וכשהיה עובד בגינה חפרו הם לצידו בהתרגשות, אם גם לא בעיילות וללא גרימת נזק. כל המלטה של 'שבא' היתה מרובת גורים, ומאחר ולא לא התירו לאימם לעזוב אותם ולו לרגע, ו'שבא' לא הניחה לאבי לעזובה, היה אבא צועד ברחובות המושבה כשמאחוריו 'דן' ו'שבא', והגורים מקפצים אחריה, בכוונה להגיע אל הפטמות.

אם תהו אנשים על מחזה זה, הרי שנים מעטות אחרי־כן היה אבא מהלך ברחוב ובנוסף על כבודת הכלבים נלוותה עז לבנה, ואחריה הגדיים שהמליטה.

את העז הפקיד בידינו אחד ממכרי־הקקטוסים של אבי, שהתנדב לצבא עם פרוץ מלחמת העולם. שיכנו אותה ב'בית הגמדים', צריף עץ קטן צבוע בירוק ולו גג אדום וחלונות קטנים המוגפים בתריסים אדומים. עד אז שימש הבית למשחקי הילדים, אף

כי נבנה כמשתלה וחממה לקקטוסים. שיחקנו בו סתם, כאילו זה בית שאליו אספנו כל מיני גרוטאות, או שהוא שימש כמקום הריכוז ל'קבוצה'! בין לבין, היה זה מקום המחבוא שלי, מקלט לאחר ריב עם ההורים או בית לחלום בו ביחידות.

עם בואה של 'עיוזה' הביא אבא קש מרפת השכנים וריפד בו את הרייצפה, נעץ וו ברזל גדול בקיר העץ וחיבר אליו בשרשרת סיר ברזל מלא במלח בישול, העמיד בפינה דלי מים, פתח את התריסים והכניס את 'עיוזה' לביתה החדש, הגיף את הדלת ואמר "אפשר ללכת לאכול ארוחת ערב".

אך בטרם גמר את המשפט החלו נשמעות מתוך הצריף נגיחות ובעיטות בדלת, הדלת נפרצה ועל פנינו חלפה בדהרה 'עיוזה', כשזנבה מזדקר אל על, ונעלמה בתוך הגן. אף כי היו אלה ימים של שלהי קיץ, והשעה רק שבע, בגן כבר שררה חשכה של צל העצים ושל ערבית. רצנו לכאן ולכאן – ו'עיוזה' איננה. בדקנו אם השער האדום הגדול של הגן סגור, אם הפשפש אל השכנים מימין סגור, אם הפשפש אל השכנים הגרים משמאל סגור, אם השער לפרדס נעול – ואכן, הכל סגור, ורק העז איננה.

אחרי שעה קלה מצאנו אותה בתוך סככת הקקטוסים, בה היה אבא מנביט זרעים, מגדל מינים וזנים נדירים ומטפל בצמחים החולים. שם היא עמדה, כשזנבה עדיין זקור, ובעדינות רבה לעסה את אחד מן הנדירים באוסף הצמחים... כשראתה אותנו התכופפה קלות ושוב ליפפה בשפתיה את אחד העלים המעטים שנשארו, קטפה אותו ולעסה לאט, כשהיא מתבוננת בנו במבט של סיפוק, אך גם תמיהה קלה.

החזרנו אותה לצריף ועלינו הביתה. מאוחר יותר שמענו אותה פועה, ופועה ופועה. גם השכן הרפתן שמע אותה. "דוקטור" הוא אמר כשבא אלינו "עוד מרומניה אני יודע מה זה עיזים. לפי הקול – העז חולה, או כואב לה משהו". אבא, שחרד שמא העז נפגעה כשפרצה את הדלת, חש עם השכן אל 'בית הגמדים'. כשחזרו שניהם, והשכן הגיש לאמא דלי חלב מהביל, הוא אמר: "אוניברסיטה – כן! אבל, לחלוב עז.. מחר אבוא ללמד." והלך.

למחרת למדתי כיצד חולבים. כל אחר צהריים הייתי יורדת לפרדס הגדול וקוטפת ל'עיוזה' ירק טרי (בחודשי הקיץ היינו זורעים חציר לה ולשפנים), מעמיסה על עגלה קטנה שאבי בנה במיוחד עבורי, ומסיעה אל הצריף הקטן. היה עלי לסלק את הירק הישן, מיום האתמול, רמוס כולו ולעוס בחלקו, ומעלה ריח חמצמצץ, הייתי מגרפת את הרייצפה משאריות הירק, קווצות קש וכדורים שחורים קטנים כזיתים, שוטפת את עטיניה של 'עיוזה', מתיישבת על שרפרף קטן, עוטפת את העטינים בין אגודל לאצבעות, סוחטת לאורכם וחולבת. זרמי החלב, בקצב של אח..ת..תיים היכו על תחתית הדלי

והתנפצו על הדפנות בעליזות. החלב עלה מהביל ומחמם את הרגליים שלפתו את הדלי. לאחר החליבה הייתי טופחת על אחוריה של 'עיה' – סימן בינינו שהחליבה תמה ואפשר לזוז, ואז היא היתה מחככת את קרניה בכתפי.

מן החלב, המעלה ריח מיוחד, למדנו לעשות גבינה. בחלון המטבח תלו שקיות בד מלאות בחלב שנחמץ, והחביצה טפטפה לסירים שהיו מונחים על אדן החלון. את הגבינה אכלנו אנחנו. בחביצה השקינו את התרנגולות.

בתחילה היה הלול בפרדס הגדול, בצל החרובים. התרנגולות הראשונות היו מזן 'רוד-איילנד', חומות-אדמדמות, שעניינן השחורות מעוטרות בהילה אדומה. שני תרנגולים קישטו את הלול. הם היו גדולים מאוד, כרבולתם בשרנית ונוצות הזנב והצוואר השחורות בהקו באור השמש בירוק-כחול זוהר. מחמת התנים החמסנים הועבר הלול ליד האסם הגדול ובית הגמדים. אל התרנגולות האדומות נוספו לבנות מזן 'לגהורן', ואליהם התלוותה משפחת ברווזים. במשך היום שוטטו העופות בחצר. הברווזים ואפרוחיהם התמקמו ליד הברז שמטפטפו התפשט משטח של יבלית ירוקה כל השנה, וגם בבריכה הקטנה. כל עוד לא היו נבטים ושיתלים רכים בגן סיררו בו התרנגולות ואפרוחיהן, נברו בין הפרחים ובנשורת העלים, נחו על ענפי העצים והיו פורצים בריצה אל עבר כל מי שירד במדרגות אל הגינה, בתקווה שיציע להן מזון כלשהו. אחר הצהריים היינו יוצאים לחפש את הביצים בסבך השיחים. ביצים חומות של ה'רוד-איילנד' ולבנות, של ה'לגהורן'. הביצים נאספו למאכל וגם להדגרה.

התרנגולת שנבחרה לדגור היתה מבלה את משך הזמן הנדרש על מצע מיוחד של קש רך שהונח במחסן הכלים של סככת הקקטוסים. משבקעו האפרוחים נסגרה דלת המחסן. אם היה קר מדי היינו מבעירים שם פתיליה מיוחדת, ואני זוכרת שפעם, בקור גדול, שוכנו האפרוחים והפתיליה באמבטיה.

אף כי האפרוחים היו חמודים למראה ומפתים למגע, נאסר עלינו ללטף אותם עד להיותם בני שבועיים. ומאחר ובתקופה זו כבר התקשתה הפלומה ונוצות של ממש החלו לבצבץ, חלפה כבר הנאת הליטוף. החודשיים הראשונים היו סידרת ארועים והפתעות לאפרוחים ולי. לשלשת רכה וחלקלקה היתה מפוזרת על כל הרצפה. כל בלי עבודה הסתיר מאחוריו לפחות אפרוח אחד נרעש ונפחד. בכל צעד הייתי חרדה אם אדרוך על אפרוח, שמשום מה, החליט פתאום לעזוב מקום מבטחים אחד ולזנק לשני. את אפרוחי הברווזה, שהיו נטמנים ביבלית, היתה אמא ברווזה מושכת בקריאות קוואק-קוואק לאימון קצר בבריכה. ככל שגדלו האפרוחים הלכו ונעלמו הצמחים הצפים בבריכה. חיבה מיוחדת נודעה להם ליקינטון המים וגבעולי עליו הבשרניים.

על אף הכלבים, נעלמו תרנגולות מתוך הלול, בעיקר בין כסה לעשור. לכן הועבר הלול אל הפרדס הקטן, הסמוך לבית. השטח גודר היטב, הועברו אליו פחיות האוכל והמים, הוצבו בו אדני העץ הכבדים שבהם היו נעוצים מסמרים גדולים עליהם שיפדנו חצאי תפוזים ואשכוליות למאכל התרנגולות, והותקנו מסגרות הרשת לתלתן. התרנגולות הסתגלו מהר לסביבתן החדשה. מדי ערב הן היו עולות לקנן בעצי ההדר, ועם שחר היו מנערות עצמן בקול גרגורים וקרקורים, שיחד עם קריאת התרנגולים, נביחות הכלבים, שריקות הבולבולים והמיית היונים היו שיר הלל נפלא ורועש לבוקר החדש.

אל התרנגולות בביתן החדש נוסף זוג 'שפנים' (ארנבות). הם התרבו במהירות מדהימה, כדרכם, אך גם נעלמו במהירות: מדי בוקר היינו מוצאים מנהרה חפורה מתחת לגדר הרשת. לאחר ריצות וחיפושים חלקם היה נמצא, נתפס ומוחזר לפרדס הקטן. ולאחר סתימת המחילה היתה אמא יורדת לגן לתקן בו את שניתן, או להשליך את שניזוק מדי.

את גורי השפנים, בני שבוע או שבועיים, הייתי מביאה למיטתי, והם היו מתכרבלים בשמיכה. כלבתי גדיא היתה מרחרכת בעדינות את מקומות המחבוא, ובעדינות מגלגלת אותם בכף רגלה, והם, נפחדים מאוד, כשליכם הולם בחוזקה היו נמלטים ממנה אלי ומתרפקים לידי על הכר הגדול.

'גדיא' היתה כלבה קטנטנה שחורה, עם חזייה וכפפות לבנות, שידיד של אבא מירושלים מצא במגרש ריק ליד ביתו. היא היתה גורה רזה ויבבנית, ועל כן הניח אותה לצד גורי החתולה שלו – וגרה כלבה עם חתולים עד שהביא לי אותה כמתנה לחג הפסח, והיא עטופה במפית בד (סרבייט) לבנה מעומלנת היטב. מאז היתה 'גדיא' הכלבה שלי, רק שלי, שלא כמו הכלבים האחרים שהיו איתנו.

כלבנו 'דן' מת פתאום, ונקבר בצל החרובים, תחת מצבה חרוטה מגזע עץ. 'שבא' לא נוחמה, וזמן לא רב לאחר מותו שבה יום אחד משיטוטיה כשהיא רועדת כולה וקרסה על פתח הבית. הווטרינר הוזעק וקבע שהיא הורעלה, כנראה מפתינות בשר מורעל שפוזרו במושבה מיוחדת הכלבת. יומיים טיפלנו בה, וללא הצלחה. שוב כרינו קבר, לצד קברו של 'דן', וקברנו אותה. לאחר תקופת אבלות הביא אבי זוג כלבי זאב אימתניים, שהיו כלבי השמירה באחוזות ויצמן. הם היו כלבי שמירה מאולפים, שאף נטלו חלק במופע האילוף של הד"ר מנצל, אשר נערכו על מגרש הכדורגל של מועדון 'מכבי' במושבה. אולם היתה להם רגישות לצלילים, שאותנו הצחיקה והרגיזה את אמא, כי בשעה שהיתה מנגנת בפסנתר הם היו פוצחים ביללות ויבבות, ולא אפשר

היה להשתיקם. משום מה, איני זוכרת את שמותיהם. אני זוכרת שהם היו כלבי־שמירה מעולים, הגניבות פסקו. הם נהגו להיעמד ליד הדלת לחצר מרגע שנשמעו ממרחק רב יללות התנים, ואם לא היינו שמים לכך לב, היה אחד בא ומזעיק אותנו כדי שנפתח את הדלת. כך גם היה כאשר היו מגלים קיפוד בגן — האחד היה נשאר לשמור, השני היה עולה וקורא לנו. אבל אולי איני זוכרת את שמם בגלל 'ביוטי'.

'ביוטי' (יופי) היתה אילה שהובאה אלינו על־ידי קצין המשטרה שגר סמוך לפרדס הגדול. איני זוכרת — ואולי אף לא ידעתי — איך הגיעה אליו, אולם הוא מסר אותה לאבי כדי שיטפל בפצע שהיה לה ויגדל אותה. דמותה הוסיפה לגן יופי, כשמה, נדיר ובלתי רגיל. יום אחד באו אלינו אורחים מחיפה, וברידתם לגן ראו את האילה הניצבת בחצר. "איך חיים אצלכם כל בעלי החיים האלה?" שאלה אחת מהם, ואבי התכוון לומר לה שהכל בסדר, אולם ברגע הזה זינקה הכלבה על 'ביוטי' ונעצה את שיניה בגרון האילה! הסברו של הווטרינר, שייתכן ובתקופת הייחום נעורו בכלבה האינסטינקטים הזאביים שלה, לא הרגיעו אותי. אולי לכן איני זוכרת את שמותיהם של כלבי הזאב שלנו, ואף לא מתי ואיך מתו.

ידעתי שבעלי חיים מתים. מתו אצלנו בעלי חיים באופן טבעי, מזקנה, בהרעלה, ואף ידעתי שיש בעלי חיים שהורגים, אם מפני שהם מזיקים או מסוכנים — כמו תנים, נחשים ועכברים — או כדי לאכול אותם. כן, גידלנו עופות, גידלנו שפנים ואפילו יונים, שידעתי כי יום אחד מי מהם יהיה לנו לארוחה, כי לא היינו צמחונים, וגם העופות, הדגים והבשר שקנינו לאכילה גודלו על ידי מישהו. הדבר היה נכון ומובן אפילו יותר בעת הצנע הגדול לאחר מלחמת הקוממיות, מאחר ומי שלא גידל היה תלוי בהיצע מזון דל ביותר.

רבים במושבה גידלו יונים, אולם, אם איני טועה, אצלנו גדלו היונים בהידור רב, והיו זנים של יונים מהודרות מאוד. אבי בנה שובך עץ יפהפה שמוקם על עמוד גבוה בחצר, כדי שיהיה בית למיני יונים שונות שרצה לגדל ושישתכנו בו היונים המקננות בעליית הגג של הבית. אלא, שתחת אשר תעבורנה אלה אל השובך, נוספו חדשות לשובך והוותיקות נותרו במקומן ופתחו במלחמה בחדשות. יונת שובך, אשר העזה לטייל על הגג, מיד היו יוני עליית הגג מנקרות בה ומגרשות אותה, ולהיפך — אם יונה מעליית הגג חגה מעל לשובך, היתה יוצאת מתוכו משלחת יונים הומיות כדי לסלקה מהמקום.

נשר הנוצות והביצים משכו לשובך ולעליית הגג עכברים, ואלו משכו אחריהם נחשים זעמניים, ואחרי אלו והגוזלים באו החתולים — ורעש המלחמה בשובך ובעליית הגג ליווה אותנו ביום ובלילה. אז בחר אבא לשנות את הגישה, פירק את שובך

העץ ובנה תחתיו סוכה מסבכות של סרגלי עץ (פלאפונים) ומוקפת מבפנים ברשת ברזל – ובתוכה שיכן את היונים השונות שקנה ממגדלים אחרים, או החליף איתם זן נדיר אחד בזן נדיר אחר.

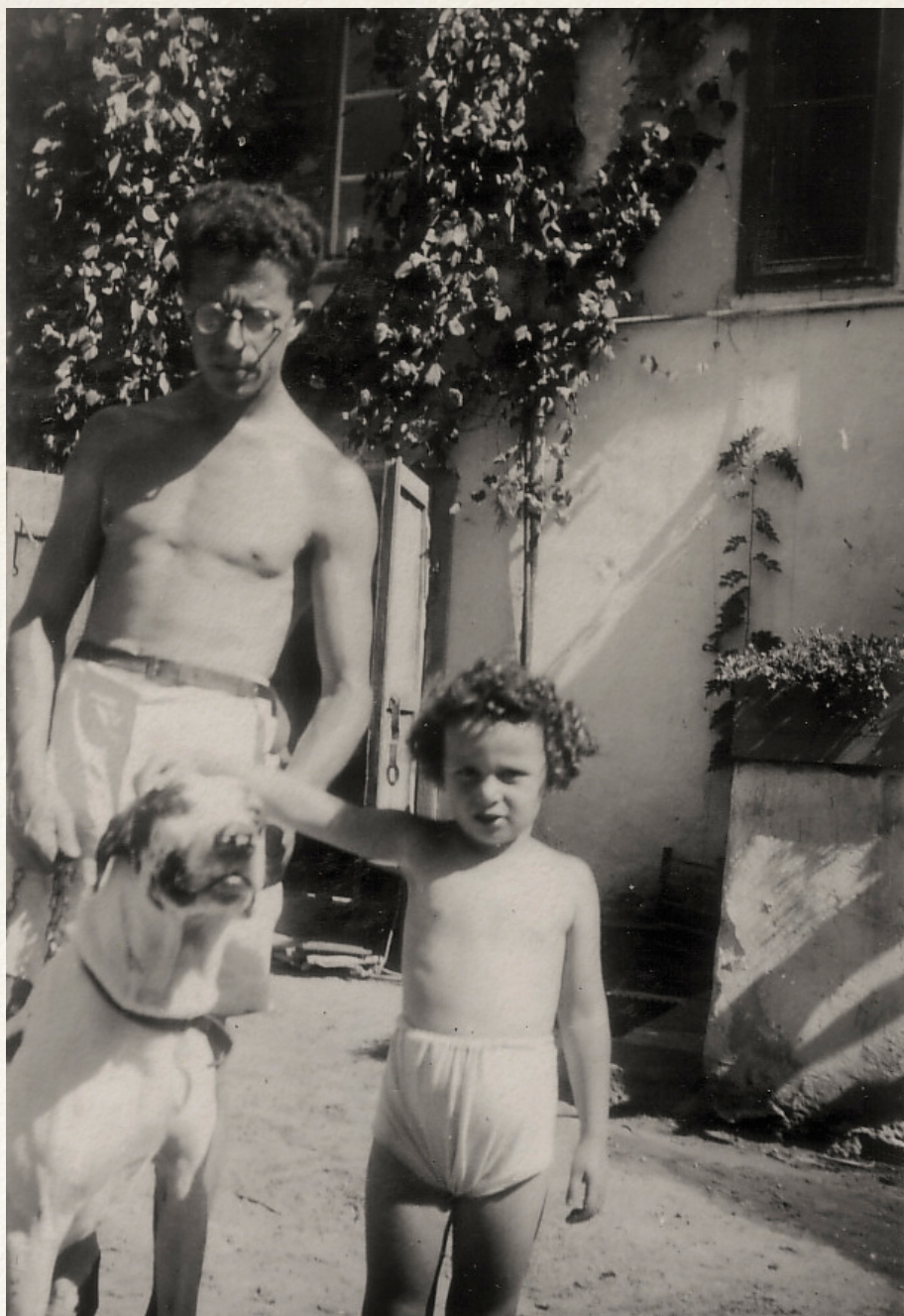
פסים, נקודות וטבעות היוו בסיס לעיטורים השונים המקשטים את היונים. צבעי הנוצות וגווניהן היו נתונים להשלכות האור והצל – השחור הפך ירוק-כחול, החום זהר באודם ורדרד, הלבן בהק, או נראה כמו גבס אטום. היו שם יונים לבנות בעלות מניפת זנב זקורה ויונים לבנות גדולות וכבדות מכדי לעוף, שנקראו, משום מה, יוני מלטה. יונים בעלות נוצות צוואר ארוכות ומסולסלות, דימו במכובדות – הן מלשון כבוד והן ממשמעות הכובד – כיאה לכך שהזכירו את האופנה בתקופתה של המלכה אליזבת הראשונה.

אהבתי את היונים שנוצותיהן צמודות לגוף, והן חלקות ונעימות לליטוף. שיעשעו אותי היונים שנראו כסחופות רוח עזה, נוצותיהן עמדו לכל עבר, ודמו לשערותי הפרועות ללא תקנה, כמו שאמי היתה אומרת, ונאנחת. אמי גם אמרה שקולות המייתן, שנשמעו כ"מ-גור-גור-גור", הן למעשה קריאת יונה אחת לשנייה: "פ-דרוגה-פדרוגה", שזה 'חברה' או 'ידידה' ברוסית.. באלבום יש תמונה שבה, על רקע סוכת היונים, המוקפת בגינת קקטוסים, אמא יושבת באחד מהחלוקים היפים שנהגה ללבוש בתקופת הריונה עם אחותי רותי, ואני, כבת שתיים עשרה עומדת לידה, ושערותיי, אכן, פרועות.

כאשר הרסו את הבית והחצר רציתי מאוד שיישאר לילדיי איזשהו תיעוד למה שהיה. ניסיתי לצייר את הכניסה, את מראה החצר ממרום המדרגות של הדלת האחורית, את הגינה המרכזית ואת השער האדום של השביל המוליך, לכל אורך החצר, בצד האסם הגדול ועד לפרדס. הציורים לא יצאו כפי שרציתי וראיתי בעיני רוחי, ולכן התחלתי לכתוב מעין סיפור זכרונות. אם איני טועה, בקצב החיים המטורף של היומיום בביתנו, לא הראיתי או הקראתי זכרונות אלה לילדים, ולכן, כנראה, גם לא המשכתי לכתוב.

למעלה: תמונה של רח' יעקב שצולפה בראשית המאה ה-20 (ארכיון הספרייה הלאומית)
למטה: נעמי עם אטא צילה ואחותה הקטנה רותי; 1947 בקרוב

והנה, בראשית 1995, הפנתה אלי נכדתי אילה מספר שאלות שנמסרו לה על-ידי המורה, כדי שהתשובות יהיו לה כרקע לעבודה/למשימה של גיל הבר/בת-מצווה של כיתה, שנושאה 'שורשים'. בקשתה הגיעה בשעה שהייתי מאוד טרודה בענייני העבודה. שמחתי על העניין שהביעה, אך לא היה לי ממש פנאי לחפש, לדוגמא, את מה שכבר כתבתי. לא היה לי גם זמן לערוך את החומר באופן שיהיה מסודר ומאורגן וראוי לקריאה שוטפת. לכן פתרתי את המטלה בדרך שהיתה קלה לי, וכנראה, הקשתה על אילה — עניתי לכל שאלה בנפרד, כאשר תוך כדי התשובה אני נסחפת בזרם הזכרונות והאסוציאציות.* מדפרדוף בחומר כיום (9.9.2000) אני נוכחת שכדי להיטיב את הבנתה של אילה — וגם של המורה, נדמה לי — את מה שכתבתי כללתי בתשובות עם הרבה רקע של הזמן והתקופה. יש גם שוני מסוים בעובדות בין ניסיון הסיפור הראשון לבין מה שנכתב כאן. אולי משום שהזיכרון אינו מצב יציב, אלא תהליך של התייחסות המשתנה על רקע הצבת המצב העכשווי — לעת הכתיבה — לבין המצב בעבר, אולי תהליך של אידיאליזציה במובן ה'חינוכי', אולי תהליך של התעממות הזיכרון בכלל. בגלל הדחיפות, שלחתי החומר בפאקס אל המפעל, לידיו של שולי, ב-4.2.95, 51 עמודים כתובים בעפרון על נייר בלוק (כולל מכתב מלווה), כמעט ללא מחיקות. מעניין מה חשבו במפעל על העומס הזה בפאקס.

אילה יקרה,

ניסיתי במיטב יכולתי להשיב על שאלותייך. התשובות לא מסודרות — ולא כתובות היטב, מפני שמאוד התרגשתי כשכתבתי את הדברים. כל הזמן נזכרתי בעוד דברים שאני רוצה לספר לך, שחשוב לי לזכור ולהעביר לך ולדור שלך. לכן יש הרבה חזרות ומשפטים ארוכים ומסורבלים ואמירות בסוגריים. אם את מאוד מתקשה — אני לא יודעת איך לעזור לך. אם את חושבת שיהיה לך יותר קל לשוחח איתי על כך — אני אשמח לבלות איתך בשבת הקרובה. אני מקווה שהצילומים, הספר ואפילו (אם אצליח להעביר אותם אלייך) הציורים יעזרו לך. לא עניתי על השאלות שהתייחסו לאנשים שעלו לארץ — מפני שנולדתי כאן. ואם חסר לך חומר מסבא דן — נסי שוב לטלפן אליו ולבקש שימסור לך בשיחה, או בכתב. ואם גם זה לא ילך, אני אספר לך.

נשיקות ואהבה, סבתא נעמי

הסיפור: תיעוד שני

פרטים אישיים

קוראים לי נעמי (והיתה אפשרות שייקראו לי משהו כמו קורדליה, כי כך רצתה הסבתא שלי מפולניה) – ואני מוכרת כנעמי לויץ, אף כי בתעודת הזהות שם המשפחה שלי הוא ריכטר-לויץ, שהוא שמו של בעלי דן (שנולד לסבא ריכרד ריכטר, אבל סבא שלו, שמריהו לויץ, שלא היו לו עדיין נכדים מבנו בוריס, דאג שלא יישאר נצר לשם לויץ ולכן קם ורשם אותו כ-דן גדעון משה ריכטר-לויץ ברישום התושבים).

שם משפחתי מהבית הוא חסקלברג וזה שם שקשה לגדול איתו, כי אף אחד לא ביטא אותו נכון. קראו לי חזקלברג ויחזקאלברג, ואפילו חסן-בק וקסלברג. רציתי מאוד לעברת את השם, אבל לאבי היו שתי סיבות טובות לא לעשות זאת – ראשית, כי ביקשתי זאת בשעה שלא היה ברור אם מישהו ממשפחתו, שכולה נשארה בפולניה וברוסיה, שרד את המלחמה והשואה, וגם, כי כאיש מדע הוא היה ידוע בכל הפרסומים כחסקלברג, ופתאום יתחיל להיות איש מדע טירון עם שם חדש?

באנגליה נשברתי, כי שיבשו לי מאוד את השם, והגשתי בקשה להחלפת השם שבחרתי סתם, ברגע, והוא – דוראן, שזה היה שם אדמות רחובות לפני שנקראה על שם "כי הרחיב ה' לנו". אבל האישור על השם החדש הגיע אחרי שכבר התחתנתי עם דן, ויכולתי, לו הייתי פמיניסטית שרופה, לקרוא לעצמי בשם המשפחה המרשים הזה: חסבלברג-דוראן-ריכטר-ליון...

אני הבת הבכורה של אמי, צילה לבית טרנפולסקי-הלוי, ושל אבי, שבלועזית קראו לו לאון ובתעודת הזהות שלו התעקשו לקרוא לו יוסף-אריה, אף כי נאמר לנו שעל פי המקובל, היה צריך להיקרא אריה-יהודה (ומכאן שמו של הבן של רותי אחותי: גא"י – גור-אריה יהודה). נולדתי בירושלים ב-1.10.1933. שזה היה יום אחרי יום כיפור. נולדתי שם כי אמא של אמא שלי, סבתא לאה ובעלה דוד, גרו בירושלים – והיה לאמי יותר נוח ללדת שם ולהתפנק, מאשר ברחובות, אצל המיילדת.

הרבה שנים הייתי בת יחידה. היה לי, באמת, רק דוד אחד, שזה פימה, האח של אמא. ומהצד של אבא – לא דוד או דודה ולא סבתא או סבא כאן בארץ, כי הם לא עלו ונשארו בפולניה וברוסיה. בילדותי, לפני מלחמת העולם השנייה נסענו לבקר אותם – וזו היתה חוויה של ממש: גם לטוס (3 ימים!) וגם בפעם הראשונה לראות שלג וטאפטים – ואת הסבתא והדודים והדודות והבני-דודים ודודות, שלא הכרתי ולא ידעתי איך לדבר איתם. לא פגשתי את כולם, כי זו היתה משפחה ענקית – 11 ילדים – שחלקה היה ברוסיה. מכל המשפחה הזו נשארו אחרי המלחמה: אח אחד ברוסיה, אחות שברחה בזמן עם בעלה וילדה לארצות הברית, אח אחד שנשאר בפולניה ואח אחד, שהגיע באיזושהו שלב לארץ, עשה כאן המון צרות, כי הוא בעצם רצה לנסוע לקנדה, ולא קיבל אשרה, וכשכבר קיבל, נסע דרך צרפת ומת שם מהתקף לב.

את השמות של רובם אפילו אינני זוכרת: הרמן היה ברוסיה – והרגו אותו בתקופת הטיהורים של שנות העשרים. נשאר שם ליאוניד. בפולניה היכרתי את ארנולד, שהיה הכי חביב אלי, ואת אסתרקה, ואת זיגמונד (שזה האח שנשאר שם) ואת מקס (שזה האח שהגיע לכאן) ואת זושה (האחות שנסעה לאמריקה, ומתה לפני שנה) ובעלה מארק והבן שלהם – רישו – שנקרא היום ריצ'ארד. ארנולד התחתן עם אלה (שאותה את אולי זוכרת מהבית של יוליק). הוא מת בשואה, אבל היא הגיעה לארץ. ובמחנה מיידנק מתה סבתא פלה – וזה נודע לאבא שלי רק אחרי המלחמה. ומצד אמא: סבא דוד טרנפולסקי נפטר בירושלים ממש לפני שרותי אחותי נולדה (ב-22.9.44) ולכן סבתא רצתה שנקרא לה 'דוידית'. שכנענו אותה שרות היתה הסבתא של דוד – וזה עבר! סבא דוד קבור בהר הזיתים. סבתא לאה נפטרה בשנות השישים.

אני אפילו לא זוכרת בדיוק מתי — רק איך שהיא נראתה בבית־החולים כשהיתה מאושפזת בגלל הסרטן הנורא, והיא קבורה בסנהדריה בירושלים.

אבי קבור ברחובות — בבית הקברות הישן, בצל הברושים. הוא נפטר פתאום, מהתקף לב, באמצע טיול בגן של הבית שלנו, בשבת בבוקר, ב־17.1.53. הוא היה בן 51 וכולם אמרו כמה שהוא מת צעיר — ואני אז לא הבנתי את זה. אמא שלי, סבתא צילה, מתה בת 84 מהתקף לב, וקברנו אותה בבית־הקברות היפה של חופית.

מהצד של סבא דן, אני מקווה שהוא יספר לך יותר פרטים ממה שאני יודעת: שסבא שלו — שמריהו — קבור בבית הקברות הישן והמיוחד בלב תל־אביב. שאמא שלו — אניה — קבורה בחיפה, בבית הקברות הישן שליד חוף הכרמל. אבא שלו — סבא ריכרד — וגם שולמית, קבורים בגבעת שאול בירושלים. סבא ריכרד נפטר בן 92, מזיקנה. שולמית, שהיתה צעירה ממנו, מתה ממחלת הסרטן.

רותי, יוליק ואני — כל אחת בדרך שלה, אבל לא כמו שמקובל בדרך כלל — לא כל כך שומרות על תאריכים של מוות, ימי אזכרה בבית קברות וטקסים של זיכרון. פעם דיברנו על זה, אמא שלך ואני — כי בכך אולי אתם, הדור הבא, מאבדים קשר עם השורשים. לכן אני שמחה שאת עושה את העבודה הזו. אולי נצליח בכל זאת לשמר משהו.

היכן נולדתי, גדלתי וחייתי

נולדתי בירושלים, כי אמא נסעה אל אמה לקראת הלידה שלי, שהיתה הלידה הראשונה שלה. אבל כדי שלא יאמרו שהיא התפנקה, הסיפור המקובל היה שבאותו הזמן המיילדת של רחובות היתה בחופשה. הרופא המיילד היה ד"ר וילנצ'וק — והוא חתום על תעודת הלידה המנדטורית כמי שמבשר לעולם, באיחור של מספר ימים לאחר הלידה, שיש עוד תושבת יהודית בפלשתינה־א"י (שזה הקיצור של ארץ ישראל).

אחר כך, כמובן, גדלתי ברחובות, ולמדתי שם, מגן התינוקות ועד לגמר הגימנסיה (בית־הספר התיכון), ובחופשות הקיץ הייתי מבלה אצל סבתא וסבא בירושלים — עד למותו של סבא ב־1944. מאז, סבתא היתה מרבה לבלות אצלנו ברחובות.

הרבה מהחברים שלי בגן התינוקות המשיכו איתי לבית־הספר העממי ולגימנסיה. (אז למדו 8 שנים בבית־ספר ו־4 שנים בתיכון. לא היו חטיבות ביניים). היינו בכל מיני תנועות נוער — ב"מכבי הצעיר", ב"שומר הצעיר" וב"מחנות העולים". (לא היו אז צופים ברחובות, ב"נוער העובד" היו רק ילדים עובדים כחניכים ו"התנועה המאוחדת"

התחילה כשהיינו בסוף התיכון). רובנו היה ב"הגנה" ולכן לא ממש נפרדנו במשך כל שנות הלימודים, עד שהגענו לצבא – וכל אחד פנה לדרכו.

ובכל זאת, מבחינה חברתית עדיין נשמר קשר הדוק – אם כי קצת שונה. מאז הגימנסיה התחילו יותר מערכות שכבתיות, ולא כיתתיות, שהוסיפו עוד קבוצות גיל לחברה. וכך, מבחינה חברתית, נעויות התעשרה בחברים גדולים וקטנים ממני, רחובותיים ובני-הסביבה – כמו נס־ציונים, גדרתים, עקרונים ומראשון-לציון. היכרתי בצבא גם חברים וחברות ממקומות שונים – וגם מהעולים החדשים, שאיתם היה קצת יותר קשה לקשור קשרים, ובכל זאת, גם עם כמה מהם נוצרה חברות – והם היו מוזמנים אלי לרחובות, וכמו אצל חברים רחובותיים אחרים – התוספות של חברים וחברות ממקומות אחרים היו יותר משמעותיות מאשר מפגשים שהיו לנו בשנים קודמות במסגרות של מחנות-קיץ, או קורסים של ה"הגנה".

למעשה, בתקופה זו, בפעם הראשונה התחלתי לראות איך חיים בחדרה, בחיפה, בתל-אביב וברמת-גן. נסענו לטיולים ולבילויים – וגילינו את הארץ, את האנשים האחרים, וגם את עצמנו. בצבא הייתי מדריכת טירוניות, חברה בצוות הווי (מישהי שנוסעת ממחנה למחנה ומלמדת חיילים שירים, ריקודים, איך מתקנים גרביים, בונים צעצועים ומבחינים בין כלנית לנורית ולפרג) השתתפתי בהקמה של להקת פיקוד הדרום – ואפילו הופעתי – ואחרי שאבי נפטר, ולאמא שלי היה קשה להסתדר, אפשרו לי לשרת את החודשיים האחרונים שלי בצבא כמרכזנית של חיל המדע.

אחרי הצבא נסעתי ללמוד באנגליה. רציתי ללמוד תיאטרון – ולא יכולתי להירשם לבית-ספר לתיאטרון, כי כולם חשבו שאני צריכה ללמוד מקצוע שיבטיח לי 'פרנסה'; כדי שלא אזדקק לעזרה מאמי – ולא האמינו שיש אפשרות לעבוד ולהשתכר בתיאטרון. (כל החברים של הורי מתיאטרון "הבימה" היו ממש תפרנים, אפילו חנה רובינא הגדולה!) ולכן הסכמתי ללמוד עיצוב טקסטיל (שנחשב למקצוע חדש ומבוקש בארץ, שתכננו בה פיתוח של תעשיית הטקסטיל) באנגליה, בתקווה שתהיה לי גם אפשרות ללמוד שם תיאטרון. אבל הסתבר שזה לא כל כך פשוט – בהתחלה, ובהמשך גיליתי, שלימודי התיאטרון לא כל כך חסרו לי. מצאו מאוד חן בעיני הלימודים בתחום העיצוב והאופנה, הוספתי קצת שיעורים באסתטיקה, ועסקתי הרבה בענייני סטודנטים, בבילויים ובהיכרות עם התרבות והנוף של אנגליה.

באנגליה הייתי כשנתיים וחצי. שם הכרתי את סבא דן, ואיתו חזרתי ארצה בטיול דרך שווייץ, איטליה, יוגוסלביה ויוון – ונחתנו בחיפה. בחיפה, שהתייחסתי אליה כמעט כמו אל חוץ לארץ (כי הייתי בה קודם לכן רק אולי 4-5 פעמים: עם אבא

שלי בשעה שהעבירו מעפילים אל האוניה "פאטריה" והיא חובלה על-ידי ה"הגנה" (1940). כשאבא שלי נסע לאירופה ב־1946, כשעברתי בה ב־1949 אולי פעמיים — בדרך ממחנות העבודה בגבת ובהקמה של קיבוץ "הסוללים" וכשביליתי עם חברים (ב־1951). היה לי די קשה להסתגל, אף כי הבעיה לא נבעה ממחסור בחברים (לדן היו חברים רבים) או עבודה (התחלתי כעצמאית ועבדתי עם "אתא" וחברות אחרות — וגם כגרפיקאית, כעובדת בגלריה של ציור, ואחר כך ב"משכית"). גם משפחה לא חסרה. היתה המשפחה של דן בחיפה — והמרחק ממשפחתי ברחובות והחברים, כאילו לא היה צריך להשפיע אחרי שנתיים וחצי בחו"ל. ובכל זאת, התגעגתי לשפלה, וחשבתי הרבה על אורח החיים השונה בין חיפה לרחובות, ואף לתל-אביב, שבה מאוד נהניתי כאשר חייתי שם תקופה קצרה בצבא ועד הנסיעה לאנגליה. אבל כשנולדה מור — האמא שלך — ועברנו לגור על-יד 'גן-האם', ועבדתי קצת פחות, ויותר היה לי זמן לטייל, גיליתי שאפשר — ואפילו מאוד נחמד — לגדל ילדים בחיפה.

וכך נשארתי לגור בחיפה עד 1978 — ורק אז עברתי לגור בתל-אביב. עד היום אין לי תשובה מדוע לא חזרתי לרחובות — כי עדיין יש לי שם חברים, ועדיין אני מאוד מרגישה קרבה למקום. לכן שמחתי מאוד כאשר גל ויפה — הדודים שלך — עברו לרחובות וגרו שם. ועכשיו, מה לעשות, גל חזר למקום הילדות שלו, חיפה, ולא נשאר במקום הילדות שלי — רחובות.

רחובות — תיאור

אני נותנת לך את הספר שנכתב לחגיגות ה-90 של המושבה שהפכה לעיר (בשבילי היא עדיין המושבה). את הספר כתבה ישראלה — שלמדה כמה כיתות מעליי, אבל היינו באותה שכבה ואנחנו עדיין חברים, וראש העיר אז — יחזקאל הר-מלך, למד איתי והיינו שנינו מציגים התעמלות מכשירים במופעי חנוכה של המושבה, אלא שהוא היה ממש ספורטאי מצטיין. עברתי על הספר — והוא מעלה בי הרבה זיכרונות. אבל כדי לא לכתוב עוד ספר, אני אנסה לקצר ולהתייחס לשאלות שלך:

הנוף של ילדותי ונעוריי הוא נוף השפלה. גבעות כורכר ואדמת חמרה, שגבולם המערבי הוא חולות, ובמזרח — מרחבים של אדמה שחורה כבדה והרים מעוגלים שגונם לבן-אפור. צמחים — עשבים רבים, ובעיקר חילף ויבליית, סביונים וציפורני חתול, גם סתווניות, כלניות, צבעונים, פרגים ועולש כחול. וגם קנה, ינבוט, שרביטן, רב-ברך שבטבטי (שנקרא היום ארכובית שבטבטית) ועוקץ העקרב.

שיחים ועצים – קיקיון, צבר, טבק צהוב, ברושים, קזוארינות, דקלים, אזדרכת ואראוקריה, שזה מין עץ כמו שרואים בציורים של אמני הרנסאנס, מאוד סימטרי, והגרואילאה, שקראנו לה "עץ ל"ג בעומר", כי היא פורחת בתקופת החג בצבעי אש, כמו שלהבות בפמוטים. עליו משונצים, צד אחד שלהם ירוק והשני כסוף, ותרמילי הפרי שלו הופכים שחורים ונראים כמו ציפורים קטנות שזורות על ענף ומסתכלות למעלה. עץ יפהפה. אה – ועצי השלהב, תות שחור ותות לבן, פיקוסים, שיטת משוכות – שמהפונפונים שלה ניסינו לייצר בושם – אקליפטוסים וחרובים. איך כמעט שכחתי. וכמובן – פרדסים, פרדסים ופרדסים, וכרמים של גפן ושל שקדים. ושדות חיטה ושעורה במזרח, בדרך לעקרון (היא מזכרת בתיא) וגם שדות של תירס. רוב המבנים היו בתי־מגורים למשפחה, עם חצר וגינה וכמה עצי פרי ונוי. היו גם מבנים כאלה שנראו כמו ארמונות – גדולים, של שתי קומות או שלוש, עם עמודים דמויי שיש בכניסה, או חזית מהודרת בכרכובים וגמלוניים. גם הבית שלנו היה בית גדול, שסביבו חומה ולו גג רעפים אדומים, שבמשך השנים הפך ירוק־אפור מיושן, טחב וחזזיות. היו גם בתי־דירות, שהלכו והתרבו במהלך שנות ילדותי ונעוריי. בתחילה היו אלה בתים מעוצבים ומיוחדים ואחר־כך הפכו למהו שיגרת, קוביות מגורים חסרות כל ייחוד.

הרחובות היו די רחבים, ובכל ט"ו בשבט היינו נוטעים בצידי הרחובות (אם לא בחצר בית־הספר או ביער חולדה ובן־שמן) ואני זוכרת את העצים 'שלי' עד היום. המושבה יושבת בשפלה, ואם את שמה לב ל"שבשבת" או את רואה ששם קצת יותר חם מאשר במישור החוף ויש יותר רוחות מזרחיות. זה הקיץ. ובחורף, כמו בכל הארץ, יורד גשם ונופל ברד. רק ב־1950 או ב־1951 היו פתיתי שלג מוקדם בבוקר. האביב נעים ומבושם בריח הפריחה של הפרדסים, ובסתיו, בייחוד אחרי הגשם הראשון, היה מאוד נעים לטייל בשדות ולראות את ירוק העשבים הראשונים מבצבץ בין הקש שנוצר מצמחי השנה שעברה שהתייבשה בקיץ והיתה כולה מכוסה בשבלולים לבנים. אחרי הגשם היו יוצאים חלזונות לטילים ארוכים, ומותירים שבילי ריר. היינו עוקבים אחר השבילים כדי לגלות את האדמה התחוחה, שבה הטילו ביצים. בסביבה שלנו היו גם חרדונים וזיקיות וצפרדעים, ואפילו נחשים – זעמנים, בעיקר, שאינם מזיקים. והיו עכברים ויתושים וגמלי שלמה וחרגולים ועכבישים, ובקיץ היו מגיעים ענני הברחש, יבחושים עוקצים ומציקים. והיו תמיד זבובים. בקיץ ובחורף. כשהייתי קטנה היו בהרבה בתים סלילי נייר דבק משתלשלים מהתקרה, כדי שהזבובים יידבקו אליהם. אחר־כך התחילו להשתמש במשאבות יד עם 'פליט', מין נוזל מסריח, שהורג או

מברייח זבובים. היו הרבה זבובים, גדולים וקטנים (זבוב היס-התיכון) מפני שבין הבתים היו רפתות ודירים ולולים ועצי-פרי, גם בשכונות היותר יוקרתיות של המושבה. היו שכונות של יוצאי רוסיה ופולניה בעיקר, עם תוספת של יוצאי רומניה וגרמניה) והיתה גם שכונת 'שעריים', שבה גרו בעיקר יוצאי תימן. בעצם, גרו במושבה אנשים ממקומות שונים — אפילו לפני העלייה הגדולה של אחר המלחמה ומלחמת העצמאות — וידענו שהם מהמקומות האלה מפני שהם סיפרו על כך שהם מיפן או מבוכרה, למשל, אבל לא מפני שמישהו התייחס לזה ברצינות. בדרך כלל 'נתנו כבוד' לכל אחד על פי ערכו (אולי נכשלנו כשהביאו את משפחות האיכרים מרומניה כדי שיעבדו בחקלאות, וקראו להם 'חוראנים', כמו לפועלים הערבים הזולים ביותר, שבאו מהחורן).

אבל אין ספק שכל מי שהיה קשור ל'מכון זיו' (ואחר כך ל'מכון ויצמן') נחשב ל'מישהו', וכל מי שהיה בעל פרדס נחשב ל'מישהו'. הבית שלנו היה ברחוב השני בחשיבותו במושבה — לא ברחוב הרצל, שהיה הרחוב הראשי וחיבר את רחובות עם נס-ציונה במערב ועם צומת כפר ביל"ו ממזרח, אלא רחוב יעקב, על-שם יעקב ברוידה (קרוב משפחה שלנו?) מרוכשי אדמות רחובות באגודת "מנוחה ונחלה". וכך נראתה מפת ילדותי: את רואה, שעולמי היה מרוכז במשך הרבה מאוד שנים בשטח מאוד מצומצם. ולמה חשוב בית הקברות? כי זה היה גבול המושבה, אבל בדרך לשם היו פרדסים וכרמי שקדים שאסור לעבור! וגם — מפני שכל ההלוויות עברו על-יד הבית שלנו, וזה מאוד הרשים אותי, בייחוד אם אחר-כך היו, בדרך חזרה, נכנסים אלינו אנשים 'לשתות משהו', ומדברים על מי שמת ולמה, ואיך.

מנהגים

אנחנו לא משפחה מסורתית. להיפך. אבי היה מוכן לחגוג כל מה שקשור לארץ-ישראל ולאדמה, אבל בדרך-שלו. ולכן, רוב החגים היו, למעשה, ארוחות חגיגיות ומאוד שמחות, עם הרבה אורחים ושיחות רבות-עניין בנושאים שונים ומשונים, שעל סדר-היום הציבורי או המדעי. הייתי יושבת ומקשיבה, ומנסה לזכור מה שאומרים (בעיקר את הבדיחות, או מה שחשבתי שהן בדיחות, מפני שכולם צחקו) והרבה פעמים היו מעירים אותי ומשלחים אותי למיטה.

ולא היו לנו מנהגים מיוחדים בלידה או לנישואין, ולא מאכלים עדתיים. מה שהיה מתאים באותו הזמן, מה שהיה — היה טוב. כמו למשל, כשהתחתנה השכנה שלנו רותי, מיד לאחר מלחמת העצמאות, אבא שלי הכין 'כופא' (סל נצרים) גדול,

מלא בבצל יבש (ויקר המציאות) שהוא גידל ואמא שלי קישטה את זה בקיסוס, ואני גררתי את זה מעבר לכביש, אל החצר של סמילנסקי שבה נערכה החתונה. אכלנו ירקות בעונתם (ולא כמו עכשיו, שיש עגבניות ומלפפונים באמצע החורף) והארוחה הכי טעימה לי היום, כמו אז, זה סלט של עגבניות, ביצים קשות ובצל, גבינה לבנה, זיתים ומיץ תפוזים.

כלים שעברו מדור לדור

אם אני זוכרת, אז אצלכם בבית נמצא, מהמשפחה שלי, הספסל השחור הגדול, שמושבו נפתח, השולחן והספסלים (שעכשיו אמא שלך השאילה למשפחה של נוגה) והשטיח הגזור למעלה בחדר העבודה.

מהמשפחה של סבא דן – השטיח על הבמה, השטיח עם העיגולים הרקומים שתולה על הקיר, המון כלי כסף קטנים ו(העתק) המנורה בעלת שבעת הקנים. לי בבית יש עוד כמה דברים מעניינים שאנסה לצלם (או לצייר) כדי שתוכלי לראות, ללמוד ולהשתמש בעבודה שלך.

השכנים ה"גויים"

השכנים האלה (מה שבשאלה מצוין כ'גויים', איזה ביטוי!) ברחובות היו בעיקר ערבים וגם בריטים ושאר חיילים שהגיעו במלחמת העולם השנייה.

עם הערבים – וגם עם האנגלים – היחסים היו קצת מוזרים. ידענו שהם פה, איתנו, ושנחנו פה – איתם, וזה מה שיש. ויחד עם זאת, נגד הבריטים היה מאבק כדי להבטיח יותר עצמאות, יותר חופש להביא עולים, להתיישב ולהרחיב את גבולות ההתיישבות (לא ממש האמינו שהם יעזבו את הארץ ושנוכח לעצמאות של ממש) ועם הערבים שחיו בתוכנו – ואנחנו בתוכם – היו קשרים מצוינים, גם בימי המאורעות של 1936-1939 ועל אף אירועי רצח, שוד וגניבות. בעיקר לא האמינו לערביי רמלה, העיר הערבית הסמוכה, ולא אהבו כשהבדואים הסתובבו בתוך המושבה. כבר בגיל צעיר למדנו לדבר בערבית פשוטה ובאנגלית בסיסית, לצורך הקשר היומיומי והענייני – עם האנגלים, כדי לבקש סמלים, למכור להם לימונדה, לחפש את הכלב או התיש. ועם הערבים – כדי לקנות זיתים, ביצים או תאנים, להסביר מה מרשים להם לקחת מערימות של פסולת ואשפה, או לקבל מהם הדרכה, כשעבדנו יחד בפרדס או בכרם.

עד שלא הגעתי לאנגליה לא הבנתי מה זו אנטישמיות (וגם שם, זה קרה פעם אחת, ועם יוצאי פולניה).

שפה, אגדה, שיר ומשחקים

אצלנו בבית דיברו עברית. עם סבתא מירושלים דיברו רוסית, כי היא התקשתה לדבר בעברית. סיפור: בן-דודה של אמי, שהגיע לארץ ב-1920 — והקרובה היחידה שלו כאן היתה סבתא — לא רצה לדבר איתה עד שלא תלמד עברית. הוא היה עקשן, וגם היא, ולכן לא דיברו עד אחרי מלחמת העולם. סבתא התעקשה לדבר איתי ברוסית, אז למדתי רוסית. כשאבא ואמא לא רצו שאני אבין הם דיברו בצרפתית, כי מהר מאוד בילדותי קלטתי קצת פולנית, קצת גרמנית והרבה אנגלית. ברחוב שמעו את כל השפות שבעולם — בייחוד בתקופת מלחמת העולם השנייה, מפני שהיו תושבים מכל מיני ארצות, וגם הרבה חיילים במחנות הצבא שמסביב למושבה — מהודו, מסנגל, מאוסטרליה, ניו-זילנד, יוון, פולניה, צ'כיה, איטליה (שבויים), צרפת וכמובן — מבריטניה הגדולה. אחר-כך הגיעו עולים מבולגריה, מרומניה, מצפון-אפריקה ומדרומה, מאמריקה הצפונית והדרומית, מתימן, מעירק ומסוריה, מהונגריה ומתורכיה, מיוגוסלביה ויוון (ולא סתם כתבתי, אלא ניסיתי להיזכר בכל מיני אנשים שהגיעו אז והכרתי, ובטח לא זכרתי את כולם).

נדמה לי שאת רוב השירים ששרו אצלנו את עדיין יכולה לשמוע ברדיו בתוכניות מיוחדות, אבל הנה כתבתי לך את השיר של רחובות: רחובות את ביהודה / מה אוהב אותך / כל לבי כל נפשי / נתונים הם לך. / כל הלילה אישן דום / ועל רחובות אחרות. / רחובות, את ביהודה! ושרו גם את: "חושו אחים חושו", "הו, ארץ מולדת, גאה ונחמדת...", "היתה צעירה בכנרת, אשר בגליל", "פה בארץ חמדת אבות", "שחקי, שחקי על החלומות", "מכל פרחי מור בגן, נפשי לשושנה" ושיר שאני זוכרת רק את המנגינה ואת המילים "נְטָשׁוּ צללים" וכמובן, השיר שהרחובותיות כל-כך אהבו "מה לעשות, מה לעשות שאני יפה כזאת... יש לי רגל חמודה כי נולדתי ביהודה..."

ואגדות? לא היו, רק סיפורים על המושבה וראשיתה, בעיקר של משה סמילנסקי, שהיה מספר לי בשמחה ואני האזנתי לו בשקיקה. אהבתי לקרוא ספרים, ובגילך, הכי הכי של נחום גוטמן, וגם של אליעזר שמאלי, ואת בורלא וקבק, ואמיל זולא, וסנקביץ' ורומן רולן. מספרי 'עם עובד' עד היום אני זוכרת את "בשלולית המים" של איטה פקטורית (אם תמצאי, כדאי לקרוא, מפני שזה מלמד כמה יופי יש בדברים קטנים) ו"המתנחלים

בהר" של רבקה אלפר (שקראתי באותה השתאות שבגיל יותר מבוגר קראתי את "גיא אוני" של שולמית לפיד, כי קשה להאמין איך פעם חיו אנשים!) וגם את "ילדי הבזק" על לונדון בהפצצות הבלאיץ (הבזק) של מלחמת העולם השנייה ואת "תלמידי בית הספר בוילבי" (על פנימיית בנים באנגליה) ואת "מסע הפלאים של נילס הולגרסן" (את יודעת ומכירה את הקיצור, או מהטלוויזיה — ואני קראתי אותו ב־3 כרכים!).

משחקים: מפני שאהבתי לקרוא, אהבתי גם להציג את מה שקראתי, וגם להמציא הצגות. ולא רק אני. את ההצגות אני זוכרת מילדות, כשהצגנו על החלונות הרחבים בבית, והווילון שימש מסך, או כשממש הפקנו הצגות מורכבות שהעלינו בחצר והזמנו את כל השכנים. תפרנו בגדים והתחפשנו בגדים של האמהות, ומפני שאמא שלי היתה 'מגונדרת' יחסית לכל הנשים האחרות במושבה, אז אצלי בבית גם התאפרנו בתכשירים שלה — ברשות וגם בלי רשות... אבל היינו גם בעלי תושייה — במקום לק לציפורניים הדבקנו עלים של גראניום אדום, על הלחיים השתמשנו בעלי-זורדים במקום סומק, ואפילו מצאנו פתרון לדם (בהצגות שהיה בזה צורך) מעלי קטטוס בשלים. אמא שלי כמעט התעלפה כשראתה אותי כולי מכוסה דם כזה.

שיחקנו גם קלאס, וחמש אבנים, ומחבואים וסימני-דרך, לקפוץ על חבל, וגם משחק שקראו לו "ירק". וגם אהבנו סתם לטייל ולהסתובב בחברותא, ובדרך לספר סיפורים מפחידים או לשיר שירים מצחיקים, או לדבר קשקושית, כאילו אנחנו מדברים אנגלית, ולהמציא חלומות, כמו 'אילו עכשיו הייתי באפריקה'... (היו בכיתי שניים, שגם כתבו וציירו סיפורים כאלה...). אחד המשחקים החביבים עלינו היה לקחת מטבעות ומסמרים ולשים אותם על מסילת הברזל, כך שאחרי שעוברת עליהם הרכבת הם הופכים ל'סמלים' ו'סיכות'. בגיל יותר מבוגר כבר 'שיחקנו' אחרת — באימונים של ה'הגנה', שגם במהלכם השתעשענו, עשינו מקטרות מהקיקיונים, כלי נגינה מפקועות השדה וגרעיני חרובים, צבענו אחד את השני בלילות, מילאנו את המימיות ב'הפתעות' (וזה באמת לא מצחיק) וכיסינו את השיניים בנייר כסף. אספנו ניירות זהובים של שוקולד, צמר מסוודרים וחתיכות זכוכית צבעונית, תמונות מקופסאות סיגריות, תמונות פספורט של חברים — וגם כתבנו אחד לשני בספרי זכרונות.

ממה התפרנסו הורי

אמא שלי היתה עקרת בית. אני יודעת שכשהיא היתה בחורה צעירה היא עבדה איזושהי תקופה כפקידה בקרן הקיימת. לדעתי, תקופה קצרה מאוד, כי היא לא הבינה מה זה,

באמת, אשה עובדת. אבל מה זה להיות עקרת בית היא ידעה מצוין – והיתה למופת במושבה. ראשית כל, היא ידעה לבשל ולאפות ולכבוש ולהחמיץ – והכל בשכל ישר, בלי בזבוזים ופיצוצים, אבל עם הפתעות. האוכל היה מאוד טעים, ובייחוד, ובכל זמן, מוגש יפה. חתוך דק דק מתי שצריך, עם אבקת סוכר מפוזרת שווה שווה, בכל מיני שילובים של צבעים וטעמים, ובכלים נאים. החוש האסתטי שלה היה מאוד מפותח. יופי בשבילה היה ממש צורך של קיום, והיא מאוד השתדלה שהכל יהיה באמת יפה ו'קום-איל-פו' (כמו שצריך להיות) לדעתה. לכן היא גם היתה עובדת בגינה, כדי לגרף בקווים ישרים את השבילים, ולאסוף את כל העלים היבשים (בייחוד מהבמבוקים). היא היתה מבשמת את הבגדים במגרות, ותלתה את התכשיטים שלה על ה'טואלט'; היתה מגהצת את הווילונות עם עמילן, והיתה מקפלת את הכביסה בדיוק בדיוק. ומה שהיא היתה עושה עם סידורי פרחים זוכרים עד היום במושבה. מפני שהיא העיזה, למשל, לשים ב'ואזה' על הפסנתר סתם עלים ירוקים, בלי פרחים בכלל! היא כל-כך אהבה להתעסק בענייני יופי וסדר שכל שבוע היתה מזיזה את כל הבית והופכת את הסדר שלו, מנסה – אולי ככה יותר יפה. הייתי באה מבית-הספר ורצה אל החדר שלי, והנה הוא החדר של אבא.

אבא שלי, גם הוא, אהב מאוד יופי. לכן הוא אהב את אמא שלי, ונשים בכלל, וגם כל מיני בעלי חיים, ואת הגינה שהוא יצר יש מאין – והיתה לשם דבר בכל הארץ – ואת הדברים שהוא יכול לעשות מעצים, מברזלים ישנים ומבבוקים שהוא מצא בשוק. אצלי בבית יש שתי מנורות מברזל שהוא עשה. חבל שלא נשמרו אצלנו הרהיטים שניגרו. אולי יש עוד משהו אצל המשפחה בירושלים, כי אמא נתנה לאחיה, פימה, כל מיני דברים לפני שנסעה לאמריקה כאשר התחתנה בשנית כאלמנה, עשר שנים לאחר מות אבי מהתקף לב, שתפס אותו ביום שבת בבוקר כשהוא מטייל בגן שהוא אהב, ליד הבמבוקים שהוא היה הראשון לשתול בגינה פרטית.

אבא שלי היה איש מדע, כימאי אורגני, שהיה ממייסדי 'מכון זיו', שהתפתח ונבלע בתוך 'מכון ויצמן למדע'. הוא היה ידימינו הכימית-אורגנית של חיים ויצמן, מי שהיה אחר-כך הנשיא הראשון של מדינת ישראל. הוא עבד עם אנושקה ויצמן, אחותו של חיים, היה תלמידו של משה ויצמן (ששכנע אותו לעזוב את האוניברסיטה בברלין ולבוא להיות הסטודנט הראשון לכימיה באוניברסיטה העברית בירושלים, כשרק נפתחה), היה ידידו של חיליק ויצמן, עוד אח של חיים והאבא של עזר ויצמן, שהוא כיום נשיא המדינה. ועזר ויצמן אומר, דרך אגב, שאבא שלי היה בין הגורמים לכך שרצה להיות טייס, כי הוא נתן לעזר בבר-מצווה ספר משגע על מטוסים.

אבא שלי האמין שעתיד האנושות תלוי במדע, ושגדולתה של מדינת ישראל תהיה תוצאה של תגליות מדעיות. הוא עסק בכל מיני דברים שאני לא כל-כך הבנתי, וגם כיום לא כל-כך מבינה, וחיפש כל הזמן את אותן התגליות היישומיות: תחליף מקומי לקפאין, החומרים שטמונים בענפים הבשרניים של הצבר (סברס), או בגרעיני הקיקיון, שמדם, אם אני לא טועה, הוא עלה על הנוסחה של תגלית שנמכרה לחברת כימיקלים בחו"ל (ואם איני טועה, זו היתה חברת Dow Chemical).

הייתי מאוד גאה כשגל קיבל מעבדה באותו בניין של מכון זיו הישן והיפה, שבו עבד אבי. אני זוכרת מילדותי שעות רבות של בילוי במעבדה, שבה היה עושה לי 'קסמים': מוזג נוזל שקוף כמו מים לתוך אביק (בקבוק מעבדה המשמש לזיקוק נוזלים), מוסיף לו נוזל שקוף אחר, מנער – והנוזל היה הופך לאדום! מוסיף לו עוד נוזל – והאביק היה מלא בנוזל כחול שקוף! התעסקתי לו עם המיקרוסקופ, עם מבער הבונזן, המבחנות, ואהבתי בעיקר לשקול במאזניים שהמשקולות שלהן היו גרעינים של חרוב.

המכון היה משהו מאוד מיוחד באותם הימים. היה לו גן מאוד מטופח ומטופל, והעצים שכבר אז היו גבוהים, מתנשאים היום לגובה רב, מתחברים זה לזה, ושורשי האוויר של הפיקוסים שם הם ממש תופעה. היתה שם 'מסעדה' לעובדים, ואני מאוד אהבתי לאכול שם, כשהייתי מבקרת את אבא. במכון היה איש שעשה את הכלים המשונים שמשתמשים בהם במעבדות, וכשהייתי באה הוא היה עושה לי חיות קטנות, ומנפח לי כל מיני כלים קטנים מזכוכית, או חיות, וגם צובע אותם. היתה שם ספרייה ענקית (במושגים שלי של אותם ימים) מלאה כל מיני ספרים יפים, מפני שהיתה להם כריכה יפה, או שהיו מודפסים באותיות 'מקושקשות' (היום אני יודעת שזו גרמנית גוטית), או כי היו בהם ציורים וצילומים של כל מיני דברים שלא רואים בדרך כלל.

המכון אז היה די רחוק מהבית. בדרך היו פרדסים, והטיול מהבית למכון היה ממש טיול, עם 'פרסים' כמו פומלות, או לימון מתוק, וגם גויאבות, קלמנטינות ומנדרניות ענקיות (אבו-יוסוף) שהקליפה שלהן היתה נפוחה הרבה יותר מהפרי שבתוכן, שהיה כולו עטוף בסיבים דביקים לבנבנים-צהובים.

אבי התחיל לעבוד במכון במשכורת 'אנגלית', כי את הכסף להקמת המוסד תרמה משפחת זיו מאנגליה, וזו נחשבה למשכורת מצוינת. אבל אבא קנה אז את הבית שבו גדלתי עד שעזבתי את רחובות – בית גדול עם חצר ופרדס – ואף כי הבית נקנה כ'מציאה', עדיין היה צריך לשלם מדי חודש חלק נכבד ממשכורתו עבור הרכישה. במשך שנים המשכורת נשארה 'אנגלית' בעוד רמת המשכורות העבריות עלתה, וכך, במהלך השנים הלך וירד ערכה של משכורתו. אני זוכרת שלא יצאתי פעם

לטיול שנתי כי לא היה כסף, אבל אל תרחמי עלי, כי אף פעם זה לא הפריע או הציק ממשי. ראשית, מפני שאוכל לא היווה בעיה – כי היה המשק: עזים, תרנגולות, יונים, שפנים (ארנבות), גן-ירק, פרדס ועצי פרי שונים. שנית, מפני שכולם התייחסו לזה כאל תקלה זמנית: היום אין, מחר תהיה משכורת... וכשהיתה משכורת, אבא שלי היה מוכן גם להתייחס בהבנה ל'בזבוזים' קטנים. פעם רציתי מאוד סוודר שראיתי בתל-אביב, וכשהגיעה המשכורת אבא נתן לי את הכסף ונסעתי לקנותו. אבל על-יד תחנת האוטובוס היתה חנות ספרים, וראיתי שם ספר שכל-כך התלהבתי ממנו (זו היתה קופסה עם שלושה ספרים, שכל אחד מהם כלל ממיטב המחזאות הבריטית, האירופאית והאמריקאית) אז קניתי, חזרתי וסיפרתי. ואבא, ששמח שקניתי את הספר, נתן לי כסף לסוודר בחודש שלאחר מכן.

אז לא היו עושים 'אוברדראפט' בבנק (זאת אומרת משיכת-יתר מהחשבון על מה שהפקדת בו) וחובות היו רק במכולת, אם בכלל. אבל אבא הרשה לי לקנות 'על החשבון' בחנות של סחרוב – שבה מכרו ספרים, ספרי לימוד, מחברות ומכשירי כתיבה. מגיל 13 הייתי עובדת בקיץ – בקייטנה, בבציה, בקציר תירס – תמורת שכר. בכסף הראשון שהרווחתי קניתי שתייה וממתקים לחברות שלי בקיוסק של פורר, במרכז המושבה. אחר-כך הייתי יותר חכמה, ושמרתי לי כסף כדי ללכת לקולנוע, להצגות או לנסוע לתל-אביב ולאכול גלידה אצל 'ויטמן'. כמו שאת מבינה, אף פעם לא 'סייעתי' בפרנסת המשפחה. להפך, עליתי להם המון כסף ועוד עשיתי בעיות, מפני שבערך בגיל 13 גם התחלתי ליהנות מתפירה, והייתי ממציאה כל מיני בגדים שהייתי תופרת ושלא תמיד יצאו מוצלחים...

מה התרחש בסביבה כשהייתי בת 12-13

יום הולדתי ה-12 חל ב-1.10.1945. אף אחד לא התייחס לזה, מפני שזה היה אחרי שהכריזו על סיום מלחמת העולם השנייה, גם ביפן (אמצע אוגוסט), כולם דאגו לבני-המשפחה באירופה, אם שרדו והיכן הם, וגם משהו שמח – כי שנה קודם לכן נולדה אחותי הקטנה רותי (בסוף ספטמבר), ולכן יום ההולדת שלי היה באמת לא חשוב. אנחנו לא משפחה מסורתית. אפילו לא חשבו שחשוב לחגוג בת-מצווה (היה גם פחות מקובל מהיום לעשות לבנות 'עסק'). לא חסרו סתם חגיגות ומסיבות, ואני חושבת שהורי חשבו שהגיל המתאים לחגוג את התבגרותי הוא 18, כשאני כבר אגמור את הלימודים, ויהיה טעם 'להציג' אותי לחברת המבוגרים.

חוץ מזה, זו היתה תקופה מאוד מיוחדת: מצד אחד כולם שמחו שהמלחמה נגמרה ושהבריטים ניצחו. אבל כמו שאמרתי, כולם גם הבינו שעכשיו תהיה בעיה: הבריטים לא נתנו ליהודים – גם לאלו שהצליחו לשרוד במחנות הריכוז והמוות – לעלות לארץ, אלא רק על פי מכסות. ואלה היו קטנות מכדי לענות על הצורך בהבאת בני־משפחה וסתם יהודים לארץ. הבריטים, למעשה, נהגו כפי שהם סברו שיש לנהוג כאשר מושלים בארץ שחיים בה שני עמים (הערבים ואנחנו), מפשרים בין הצדדים, מונעים חיכוכים. הם ידעו שהערבים לא מעוניינים שלארץ יגיעו עוד יהודים, ירכשו עוד אדמות ויטייחסו אל הארץ הזאת כאילו היא רק שלהם. והאנגלים לא רצו שהערבים יהיו לא מרוצים, כי הם היו זקוקים לשקט אחרי המלחמה, וגם לנפט, שהיה, מבחינת האימפריה הבריטית, מקור העושר והכוח לאחר המלחמה. רוב הנפט בעולם (עד לאחרונה) היה בארצות ערב.

פה בארץ פעלו תנועות מחתרת לשחרורה מ'עול הכובש'. היתה ה'הגנה', שהיתה, למעשה, המייצגת את רוב היישוב כזרוע ההתמודדות עם הערבים והבריטים גם יחד. משויך ל'הגנה' היה הפלמ"ח (וגם הפלי"ם). והיו גם האצ"ל – ארגון צבאי לאומי – והלח"י – לוחמי חירות ישראל – שהיישוב המאורגן קרא להם 'הפורשים', כי הם כאילו פרשו מהציבור ועשו פעולות שלא כולם הסכימו שיעשו נגד הצבא הבריטי והממשל בזמן המלחמה ואחריה. היו בכל זאת תקופות, שבהן כולם שיתפו פעולה מתוך הבנה, כמו בתקופה שנקראה בשם "תנועת המרי". בתקופה זו הפעולות נגד השלטון הבריטי כללו פיצוצי מטרות צבאיות, כמו גשרים, תחנות רכבת ומתקני רדאר, פריצות למחנות צבא כדי לגנוב נשק ותחמושת ובעיקר – הבאת אוניות עם עולים לכל מיני נקודות על החוף, בהסתרה, והחבאתם בבתים של אנשי היישוב.

כל אירוע כזה גרר אחריו עוצר, אם ללילה ואם לכמה ימים. בסביבת רחובות היו מחנות צבא רבים, עברה מסילת הברזל למצרים, וגם חוף הים באזור שימש לעלייה. לכן אני זוכרת היטב את הסיוורים של הצבא והמשטרה – והחיפושים היכן החביאו את הנשק, את העולים ואת הטרוריסטים (כך קראו לאנשי תנועת המרי). ההגנה ברחובות היתה מאוד פעילה, וגם האצ"ל. על אף ההסכמים וההבנות, לעתים היו חברי שתי התנועות מתעמתים בוויכוח, בשעה שתלו בלילה כרוזים על לוחות המודעות והקירות, או סתם בבת־קפה – והיו מהומות גדולות כאלה שאני זוכרת – כמו כשאנשי ה'הגנה' או הפלמ"ח הרביצו ממש על מדרגות ביתנו לבחור מהאצ"ל. בגיל 12 אני כבר הייתי ב'הגנה' כי אצלנו בבית היה גם מחסן נשק גדול (סליק) וגם בית־מלאכה לנשק, והבינו שטוב יותר 'לסתום לי את הפה' על־ידי שבועה ל'הגנה'.

מאשר בכל דרך אחרת. הייתי יורדת למטה למרתף ועוזרת לנקות כדורים, לסדר אותם באריזות, או בשרשרות, וכמובן גאה מאוד ושומרת סוד היסטורית. לאף אחד לא סיפרתי, אפילו לא לחברים הכי קרובים. רק בשנים האחרונות הבנתי שכולם ידעו, ורבים גם השתתפו בכל מיני פעילויות כאלה, וגם מגיל 12, ואף הם שמרו סוד. אני זוכרת את העולים הראשונים שפגשתי אחרי המלחמה, ניצולי שואה, שהיו מאוד עלובים, ולא הבנו מה הם מדברים ולמה הם נראים כמו שהם נראים, ומדוע הם בכלל לא דומים לנו. כמה פעמים התגוררו אצלנו עולים כאלה, שרצו 'להעלים' אותם עד שיסדרו להם ניירות, או עבודה, והם באמת היו משונים בעיני. הם בכו הרבה ושתקו הרבה, או דיברו בלי הפסקה. היו ביניהם כאלו שכל הזמן היו מלטפים לי את הראש ומנסים לגעת בידיים – ואני ממש שנאתי את זה. לא הבנתי שהם איבדו אולי ילדה בגילי, או שנשאר לבד, בלי אף אחד בעולם, ובלי כלום משלהם ממש – לא בגדים, לא מזכרות. רק זכרונות קשים. ואני גם זוכרת, שעל אף זה שלא אהבנו (רשמית) את הבריטים – הצבא והמשטרה – וגם פחדנו מהם, בכל זאת הם היו מסתובבים במושבה בשעות החופשה שלהם, ומדברים איתנו ונותנים לנו סמלים, ונראו נחמדים ונקיים – אם הם לא היו שיכורים.

תנועות נוער ארגונים ומלחמות

בעצם, כבר סיפרתי לך, בין כל הסיפורים גם את מה שיש לי לספר בתשובה על השאלות האלה. לכן, שוב בקיצור: הייתי ב"מכבי הצעיר", שהיתה תנועת הנוער הכי מקובלת ברחובות, איתה יצאתי לטיולים, מחנות וגם מחנה עבודה בקיבוץ. אבל למדו איתי והיו איתי ב'הגנה' חברים משאר תנועות הנוער שפעלו במושבה.

ב-29 בנובמבר 1947 (מה שנקרא כיום כ"ט בנובמבר, תש"ח) החליטו באו"ם על חלוקת הארץ, וכבר בימים שלאחר מכן החלו ההטרדות של הערבים כנגד התחבורה וההיערכות ביישובים לקראת בעיות יותר חמורות. ואותנו, השכבה הצעירה של ה'הגנה', גייסו לכל מיני עבודות והדריכו לעיסוקים כמו קשרות, איסוף מודיעיני או ניקוי נשקים. אחר-כך כבר היינו מועסקים בענייני השיירות שעברו דרך רחובות לדרום ולירושלים: להעביר להם חבילות, להעביר להם קשרים, לתת להם מכתבים ולקבל מהם מכתבים, לעזור באריזות המזון, הנשק והמים שהובילו, ולפעמים סתם לשמוע סיפורים שלהם. במשך הזמן הכרנו כמה מהם אישית, ולצערי, גם הבנו שכמה מאלה שהכרנו לא נראה שוב. היתה גם ההגנה על המושבה, כי המצרים הגיעו עד

אשדוד. לכן שלחו אותנו להכין 'בקבוקי מולוטוב' (מיץ פצצות תבערה) ולחכות ליד מסילת הברזל בדרך ליבנה. והיו גם ההפצצות על רחובות אחרי הצהרת העצמאות ביום שישי, 14 במאי, או ה' באייר תש"ח, כמו שאתם לומדים. אני הלכתי לקורס במגן דוד אדום ונשארתי איתם עד אחרי סוכות תש"ט, ואז עברתי לטפל בפצועים שהיו בבית החלמה שמוקם בין רחובות לנס-ציונה בבית נטוש של בק (תואר כבוד תורכי) ערבי, ועם הפצועים והנכים האלה הייתי בקשר עד שעזבתי לאנגליה. על מלחמת קדש (1956) נדמה לי שכבר סיפרתי שהייתי בהריון, שהייתי בחיפה ודן היה בצבא, ושהרבה חברים שלי נהרגו בה.

במלחמת ששת הימים (1967) כבר היו לי שלושה ילדים, ולכן בימים הקשים לפני המלחמה הייתי מאוד מודאגת. יותר מאי-פעם חששתי ממש. חברים צלצלו מצרפת, והציעו שאשלח אליהם את הילדים, ואני סירבתי, אבל אחרי שסגרתי את הטלפון לא יכולתי לישון, כי חשתי שאין לי, בעצם, רשות להחליט כך על העתיד של הילדים. היישוב כולו חשב אז על השואה, וגם אני כל הלילה השוויתי את המצב של יהדות אירופה, לו אפשר היה להציל את הילדים. דרשו למגן את זוגיות הבית — ואצלנו היו עוד שתי חברות והילדים שלהן (דן היה בצבא, וגם בעליהן). הלכנו וקנינו בד של תחבושות בשביל להדביק לחלונות, ודאגנו להאפלה שלהם עם שמיכות ונייר שחור. ואז, ביום שני בבוקר, בדיוק כשהילדים יצאו מהבית לבית-הספר, התחילו צפירות האזעקה, ואני — שזכרתי את ההפצצות של המצרים במלחמת העצמאות דווקא בשעה שהילדים יצאו מבית-הספר, ובעיקר על תחנות אוטובוסים, יצאתי בהיסטריה לרחוב וגררתי את כל הילדים בחזרה הביתה. היינו מאוד חרדים וצמודים לרדיו (לא היתה אז טלוויזיה). אמרו שיש קרבות, שהם גם בדרום, גם במזרח וגם צפון — ולא ממש אמרו מה שקורה. אבל בלילה, אחת החברות שהיתה אצלנו קיבלה שיחת טלפון מבעלה, טייס בחיל-האוויר, ואף כי הוא דיבר ברמזים, הבנו שאין צורך להדביק את החלונות, כי חילות האוויר האחרים הושמדו, למעשה. אחרי זה רק חיכינו לדעת שכולם שם, בחזית, עוברים את המלחמה בשלום — כי לנו בבית כבר אין מה לדאוג. גם במלחמה זו איבדתי כמה חברים, ובסביבתנו התחילה התופעה האיומה של אלמנות ויתומי מלחמה, שחזרה שוב במלחמת יום הכיפורים.

כשפרצה המלחמה הזו היינו מפוזרים בכל הארץ: מור בגן שמואל, גל בחיפה, צור בהדסים ואני בתל-אביב. ברגע שהבנתי מה קורה (לפני ההודעה ברדיו, מפיו של ידיד עיתונאי) נכנסתי למכונית לעיני שכני המזועזעים מחילול קדושת היום, והתחלתי לנסוע צפונה כדי לראות איך נסתדר. וזה לא היה פשוט. זאת מלחמה שאני

זוכרת בגלל העובדה שהיא ארכה יותר זמן ממה שכולם חשבו ונערכו לקראתו — בבתי־הספר ובמקומות העבודה — וכתוצאה היה לי מאוד קשה לתפקד גם כאם וגם כעובדת, וגם מפני שנהרג בה חבר מאוד קרוב מנערוטי, ואני חשבתי שבני־דורי כבר לא מתים במלחמות.

אחר כך עברתי עוד חוויה קשה, כשהייתי אצלכם בנהריה (1981) והיתה הפגזת קטיושות. רצנו עם יואב התינוק למקלט, ומבין חוויות המלחמות שעברתי עד אז, וגם אחר כך במלחמת לבנון, כשגל, צור ושולי היו מגויסים שם, זו היתה החוויה הקשה ביותר. דור שלישי למלחמה! לכן אני כל־כך מקווה שיהיה שלום, ושלא נצטרך שוב לעבור — אנחנו והדור שלכם — חוויות מלחמה.

כיצד היכרתי את בן־זוגי וחיינו המשותפים בתחילת הדרך

אחרי השירות הצבאי נסעתי ללמוד באנגליה. נסעתי לבד ללונדון, עיר ענקית אם באים מהמושבה רחובות, ובכלל, והרגשתי בה מאוד בודדה. היו בסך הכל כ־500 סטודנטים ישראלים בכל אנגליה ובלונדון, וכולם היו די עסוקים בענייניהם. גם אני. אבל מאוד שמחתי יום אחד לפגוש בחבר מרחובות, הבן של הרופא שלנו במושבה ואח של חבר מבית־הספר. הוא סיפר לי שבא ללונדון לאחר שגמר את לימודי הרפואה שלו כדי לעשות את הפוסט דוקטורט, שזה תואר יותר גבוה מדוקטור. שמרנו על קשר. ואז היתה מסיבת חנוכה בשגרירות ישראל, שבה התארחו כל הסטודנטים מהארץ, ודיברנו שניפגש שם. ואכן, נפגשנו, דיברנו והיו הרבה אנשים מסביב, אבל אני שמתי לב שעל־יד דלת במעבר בין החדרים עמד בחור שאני אף פעם לא ראיתי, לבוש שונה מהאחרים, בעיקר מפני שהיה לו מקטורן (ז'קט) משונה, מיושן, ובכל זאת הוא נראה טוב יותר מכולם. התכוונתי לשאול מי הוא, כשניגשה אלי הגברת השגרירה ואמרה שהיא רוצה שאכיר מישהו, ולקחה אותי אל אותו בחור! הוא היה ביישן נוראי, בקושי החלפנו כמה מילים. היה באמת קשה, אבל אז בא ארנון, החבר מרחובות, ואמר שאם כבר הכרנו אז זה בסדר, כי הוא רצה שאפגוש את דן, החבר שלו שרק הגיע, והם גרים יחד, ולא רנון אין זמן, ואולי אני אוכל לעזור לדן להכיר את לונדון, כמו, למשל, ללכת איתו לתיאטרון, כפי שהייתי הולכת עם ארנון. לא היה צריך לבקש אותי פעמיים.

אף כי אמא שלי הגיעה לביקור באנגליה, אני ניצלתי כל הזדמנות כדי להראות את לונדון לאותו בחור, שאמא שלי לא הבינה מה הוא עושה, ואיך זה שהוא, בגילו,

מסתובב כך בלי לעשות כלום (היא לא התרשמה מלימודי הפוסט-דוקטורט שלו, הרי היא יודעת מה זה דוקטור. היה לה בבית. לעומת זאת – לא היו לבחור פרדס, או בית, או עבודה). לפני שהיא עמדה לחזור לארץ כבר החלטנו שנתחתן, אבל משום מה לא סיפרנו לה (אולי בגלל שאין פרדס?). החתונה היתה בשבת בבוקר – וארנון היה העד היחיד. התחתנו בנישואים אזרחיים ב-2.4.55 ואז הסתבר שזה לא מספיק כדי שאני אקבל דרכון ישראלי מחודש, וכי לשם כך צריך להתחתן על-פי 'דת משה וישראל'. לכן הזמנו תור בבית-הכנסת של חברה שלמדה איתי, והיתה חתונה מאוד נחמדה ב-23.5 בשעה 7:00 בבוקר, במעמד ארנון וחנה (החברה) ועד נוסף, והיה מכתב מהשגריר שהעיד שהוא מכיר אותי ואת משפחתי, ויודע שהורי נישאו כדת וכדין, כי היה עד בחתונה (לא מדויק. הוא היה אז פועל ברחובות, והם התחתנו בירושלים) ושלכן אני יהודייה כשרה למהדרין. למה הייתי זקוקה לזה? כי לדן היתה תעודת גירושין מנישואיו הראשונים, תעודה כשרה מהרבנות בירושלים עיה"ק (קיצור של עיר הקודש), ולי לא היה נייר מתאים. גמרנו את הלימודים בלונדון ויצאנו לטיול בדרך חזרה הביתה – דרך שווייץ, איטליה, יוגוסלביה ויוון, שבה עלינו על אונייה – אחרי שחיכינו וחיכינו, וכבר חשבנו שלא יישאר לנו כסף, ושאף פעם לא תימצא אונייה שיש בה מקום לנו ולמכונית שקנינו, ושתעגן בפיראוס). שכחתי לספר – בדרך פגשנו את הדודים של דן – את הנס ריכטר, איש דאדא, והיינו גם בביתו החלומי של הדוד אלברט ריכטר-רוטשילד (למה השם הכפול? כי הוא היה סנוב נורא, ולאחר שגילה שאיזו סבתא במשפחתו היתה בת למשפחת רוטשילד (הרוטשילד?) מיד הוסיף לעצמו את השם וגם את התואר ברון, וחרט את ראשי התיבות ר"ר על כל הסכו"מים. וצחוק הגורל, הוא לא הבין למה דן התחתן איתי, כי מי אני? סתם בחורה שאין לה אפילו פרדס. כן, פגשנו גם את דודתו של דן ובעלה, והם הפגישו אותנו עם אחותו של דן, שאף פעם לא ראה, כי היא בת אביו מנישואיו הראשונים בגרמניה, אותה עזב ועלה לארץ בשנות העשרים. הגענו לארץ, ופגשתי את משפחת אברמוב. את ינקו, האיש שהתחתן עם האמא של דן אחרי שהיא התגרשה מהאבא שלו, וחי איתה עד למותה (כשדן היה בן 13) ואחר כך התחתן עם בטי, ויחד איתה המשיך לגדל את דן כמו אבא, גם לאחר שנולדו להם ינקה וירון, שהיו כאחים לדן. אחר כך פגשתי גם את אביו של דן, סבא ריכרד, ואת אשתו שולמית, ואת הדוד שלו בוריס ואשתו שולמית, והבנים שלהם – שמריהו (לוינ!) ומיכה. הסתובבנו ימים ספורים בארץ, נסענו לרחובות ופגשנו את אמא שלי וכל מיני 'יודים' ו'יודות' מרחובות, את סבתא לאה והדוד פימה בירושלים, עם אשתו גרטה והילדים רוני, דוד ויעל הקטנה, ואז דן קיבל עבודה בבית-החולים רמב"ם

בחיפה (אף כי קודם הזהירו אותנו שנורא קשה למצוא עבודה בתחום הרפואה בארץ) ומאז כמעט שלא ראיתיו... אני, כמובן, מגזימה, אבל קצת. הוא באמת בילה את רוב הימים והלילות בבית-החולים, ואם הוא לא היה במילואים ו/או היה לו קצת פנאי, הוא היה מצייר. גם אני התחלתי לעבוד די מהר, אף כי גם לי אמרו שלא אמצא עבודה כמעצבת טקסטיל (בדים)... מצאתי, גם ב"אתא" וגם ליצרני בדים ובגדים אחרים, ואפילו הרווחתי יותר מדן כשהיה סטאז'ר (רופא מתלמד), והרוויח 100 לירות.

בתחילה גרנו בחדר מרתף צר וארוך, שבו היו גם מקלחת, שירותים ומטבח, שיכולתי לבשל בו על פרימוס (ומה זה פרימוס תצטרכי לחפש באחד המוזיאונים לתולדות ההתיישבות). אחר כך עברנו לבית מאוד מפואר, עם המון חדרים (סגורים) ששמרנו עליו, ובתמורה גרנו בו. ולשם הבאתי את בתי הבכורה, מור – אמא שלך – שנולדה ב-22.1.1957. אם תעשי חשבון תראי שהייתי בהריון מתקדם כאשר פרצה מלחמת סיני/קדש, שבמהלכה הגיעה לחיפה האוניה המצרית 'איברהים אל אוואל' והפגיזה את החוף, ואצלנו רעדו כל הרהיטים. זו היתה מלחמה עצובה בשבילי, מפני שנהרגו בה הרבה חברים מנעורי, ושאת רובם פגשתי ביום העצמאות שקדם לה, כאשר המצעד החגיגי נערך בחיפה, ואצלנו, בבית המפואר, היתה חגיגה גדולה של החברה, שאמרו שנעמי התחתנה עם מי-ליו-נר...

אמא שלך נולדה בבית החולים רמב"ם (כמובן). מפני שלא ילדתי מתי שחשבו שצריך, הזמינו אותי לזירוז לידה' על-ידי תרופות. וזה לא השפיע, כאילו. אז כולם הלכו לאכול צהריים, ואני לא הבנתי למה כל-כך כואבת לי הבטן. אף אחות לא התייחסה אלי בהנחה ש"זו לידה ראשונה וזה לוקח הרבה זמן". מזל שהיתה תלמידה, שלא ידעה שזו לידה ראשונה, הביאה אותי לחדר הלידה וממש בצ'יק ובצ'אק ילדתי. קנינו דירה שתיכננו טוב טוב, כי היא היתה קטנה בשטח, ורצינו שיהיה חדר לילדים, וגם אמבטיה (עם אמבט ישיבה), וגם חדר שינה לנו וחדר אורחים, וחדר אוכל-עבודה. הצלחנו! זו היתה דירה מאוד נחמדה, עם שכנים נעימים, שמאוד אהבו את מור, ועל-יד גן החיות, שמור אהבה מאוד. מור התחילה לדבר, ונכון, מהר מאוד, אבל ללכת היא התחילה מאוחר. אני לא ראיתי את צעדיה הראשונים, כי בדיוק באו חברים שלנו משווייץ, איתם נסענו לאילת, ואת מור השארנו אצל אמא שלי, סבתא צילה.

כשמור היתה בת שנה ואחד-עשר חודשים ילדתי את בני גל, ב-15.12.58. את צירי הלידה התחלתי להרגיש אחרי שמור הלכה לישון. דן היה, כרגיל, בתורנות בבית-החולים, וידעתי שלמחרת הוא לא יגיע הביתה, אלא יצא למילואים (הוא מאוד אהב לצאת למילואים. בשבילו זה היה גם חופש וגם הזדמנות להשוויץ בכישוריו כנהג

משאיות ענק, על בסיס נסיונו בצבא הבריטי במלחמת העולם ואחר כך בצבא שלנו במלחמת השחרור. במילואים הוא שירת כרופא בבית־חולים נייד, שהיה מועמס על משאיות כאלה). ניקיתי את הבית – כי לא נעים שמי שיבוא לשמור על מור יראה את הבלגאן, ואז, בשעה שתיים בלילה הערתי את השכנים כדי שישגיחו על מור ויצאתי לרחוב לחפש מונית (לא היה לנו טלפון). הלכתי בשדרות הנשיא ועצרה אותי ניידת משטרה כדי לשאול למה אני מסתובבת בלילה בשעה כזו. ביקשתי מהשוטר שבמקום להאיר על הפנים ינמיך קצת את הפנס, וכשהוא הבין שאני בהריון הוא נכנס ללחץ, ומזל שהגעתי בשלום לבית החולים. (רמב"ם, כמובן). דן היה בנייתוח, ולכן גם את גל ילדתי לבד, ודן הגיע כמה שעות לאחר מכן. הזהירו אותי שהילד נורא מכוער (בניגוד למור, שנראתה כמו בובה מחרסינה), כי הוא סגול, שעיר ומקומט, ודן אמר "אז נחליף" – לאחות שלא היה לה חוש הומור, אז היתה מהומה קלה. מהר מאוד גל לא היה מקומט, כי הוא אהב לאכול, השמין וגדל בקצב מדהים. היה לי כבד לשאת אותו על הידיים. נעשה לנו צפוף בדירה הקטנה, ולכן קנינו דירה קצת יותר גדולה, באמצע חורשת אורנים וליד הכנסייה הרוסית. כולנו מאוד נהנינו מכל מה שהסביבה יכלה להציע – הרפתקאות, פרחים, פטריות ו'חיות' – שזה, בשפה של גל, נמלים. גרנו בקומה השלישית, וחלב היו מחלקים חלבונים בבקבוקי זכוכית. אנחנו צרכנו הרבה מאוד חלב, וגם המכולת היתה רחוקה, ולא נוח היה לי ללכת שמה עם שני הזאטוטים. אבל אמא שלך אמרה לחלבן "אמא שלי אמרה שאתה אידיוט, אבל אני חושבת שאתה נחמד" (היא מאוד אהבה לשוחח עם מבוגרים, שבדרך כלל מצאו שיש לה קסם רב). מאז הייתי צריכה להיסחב עד לקומה השלישית עם מור, גל והעגלה, ועם מצרכים מהמכולת.

את הבן הקטן שלי, צור, ילדתי ב־27.9.1961, ושוב ברמב"ם ולבד. הפעם, מפני שדן היה חולה מאוד בדלקת ריאות קשה, ושכב בבית. צור נולד ארוך ורזה, כמו שהוא נראה היום. זה בא לו מלידה. מה שעוד בא לו מהלידה זה לעשות הכל באופן מסובך ובלתי צפוי. בלידה הוא הסתבך בחבל הטבור, ובניגוד לכל הציפיות (ילד שלישי, כבר ידעתי איך מגדלים תינוקות) הוא היה תינוק שעשה לכולנו המון צרות – גם בכה, גם התפתל מכאבי־בטן, גם לא ישן וגם מהר מאוד התחיל לאכול הכל, מהר מאד התחיל ללכת (אבל לא לדבר) ולהקסים את כולם. זה בכלל לא היה פשוט לטפל בילדים בתנאים שהיו אז. לא היו טיטולים, בקושי מכונת כביסה (עם מעגילה לסחיטה). על החלב כבר סיפרתי, ואת הפירות והירקות היה צריך לקצוץ ולמעוך ביד, כי לא היה לנו מיקסר, או מכשיר דומה. חוץ מזה, מור היתה בגן רחוק, שאליו היינו נוסעים

באוטובוס, אחרי שאספתי את גל מהגן שלו, העליתי אותו על העגלה של צור — מאחור, ובעמידה — והיינו רצים אל תחנת האוטובוס, כדי להספיק לזה המגיע מיד ולא להמתין לבא לאחר כעשרים דקות ויותר.

אבל האמת — זו היתה תקופה נהדרת! אמא שלי נישאה מחדש. היא התחתנה עם סאלו, שבא מאמריקה אחרי שתי שנות אלמנות, כדי לבקש ממנה להתחתן איתו עכשיו, כי קודם, לפני שהיא התחתנה עם אבא שלי היא לא אמרה לו 'כן', עכשיו היא אמרה 'כן' — ואנחנו ערכנו לה חתונה מאוד יפה בגן של הבית ברחובות, ובחתונה היו גם הסבתא שלי לאה וגם הילדים שלי, שהיו בחתונה של הסבתא שלהם. אמא נסעה לאמריקה, ומהר מאוד הבנו שאנחנו לא יכולים להחזיק את הבית והגן ברחובות ב'שלט רחוק', ומכרנו אותו. בחלק שלי אפשר היה להגשים חלום: למכור את הדירה שהיתה ולקנות אחרת, עם גינה וחדר עבודה לדן, שבו יוכל לצייר ולפסל כמו שבא לו. עשינו זאת, ועברנו לגור ברחוב שבו היום גרה הדודה שלך רבקה עם יוסי, וגם לסבתא ורדה וסבא גוסטב יש בו דירונת. בקרי אותם בשעות היום ונסי לרדת לוואדי (אבל לא לבד!) וטראי מה זה קסם.

היה לנו בית מאוד יפה וגינה יפה עוד יותר ושם הילדים הלכו וגדלו לתפארת, כל אחד בדרך שלו. מור למדה בריאלי, אחר כך בעירוני ה' ואז עברה ללמוד בגן-שמואל. משם — לצבא, אחר כך ל"בצלאל", ושם היא פגשה את אבא שלך, והם התחתנו ונולדו להם, כמו שאת יודעת, יואב — בכור נכדיי, ואת — אילה המתוקה שלי, וטליה — אחותך הפעלתנית. גל למד בריאלי ואחר כך בריאלי וגם אחר כך בריאלי... ואז הוא התגייס לנח"ל, היה בקורס טיס ולא רצה להישאר שם, לכן עבר לקורס חובלים, והחליט שזה הזמן להתחתן עם יפה, שהכיר בזמן שהיה בנח"ל במשגב-עם. הוא היה בן 19.5 בלבד! הם התחתנו, הוא המשיך גם בצבא הקבע וכשהשתחרר הם עברו מחיפה לירושלים, ועם נטע התינוקת חיו כמו סטודנטים שם, ואחר כך ברחובות. ברחובות נולד אלון (בחודש השביעי, כמעט) כשגל גמר את לימודיו במכון כל המשפחה נסעה ללונדון, שם עשה את הפוסט-דוקטורט שלו. עכשיו הם שוב בחיפה. וצור — הוא למד בריאלי, וגם בבית-ספר אילנות בחיפה, וגם בפנימיית 'הדסים', וגם בגן-שמואל, וגם בוויצ"ו חיפה, ובעצם אף פעם לא ממש למד ותמיד הקסים את כולם, ואיכשהו היה עושה את הדברים — טוב; אבל הוא לא התמיד. הוא צילם, הוא שיחק בתיאטרון, הוא למד בבית-ספר לקולנוע ושיחק בסרטים, צילם והקליט בהפקות, וגם עזר להפיק, הוא התעסק עם קרני לייזר במופעים, מכר תקליטים ואחר-כך מכשירי חשמל ומחשבים והיום הוא מתעסק עם מחשבים ותוכנות מולטימדיה, ובטח שכחתי

עוד דברים שעשה כך. למשל: הספיק לנסוע לאמריקה, ליפול מגובה של 3 קומות על ריצפת בטון, לעבור שתי תאונות דרכים, וגם לשרת כקמב"ץ בפיקוד העורף במלחמת המפרץ. לפני כשלושה חודשים הילד הקטן שלי התחתן עם אורית, ויש לי תמונות יפהפיות מהחתונה שבהן את רוקדת ועושה שמח בלב.

אז בבקשה לשים לב למה יש לך במשפחה: אבא שלי, לאון חסקלברג, נולד בפולניה, למד בבלגיה ובגרמניה, עלה לארץ, למד אחר-כך בצרפת, וחזר לכאן, ונשאה בעצם, די פולני. אמא שלי, צילה לבית טרנפולסקי-הלוי נולדה בסבסטופול, שעל חוף הים השחור ברוסיה, עברה דרך תורכיה בדרכה לארץ, גדלה בירושלים, למדה בצרפת וחזרה לארץ, לרחובות, ואחר-כך חיה באמריקה, חזרה לארץ וגרה בנתניה, ונשאה, אחרי כל השנים האלה, מעין רוסייה 'לבנה'! מה זה? זה משהו שמאמין שאצילות (רוסית) מחייבת... ואני – כבר 'צברית', מתחתנת באנגליה עם 'צבר', בן של יוצא גרמניה שמתנהג כמו אציל גרמני ושל אם, שהיא בת לאחד ממנהיגי הציונות הרוסית, שנישא לבת משפחת בנקאים מגרמניה, אבל לבסוף דן גדל אצל רומני ורומניה. מור התחתנה עם בן של יקה ופולניה. גל התחתן עם בת למשפחה יוצאת מרוקו. צור התחתן עם בת למשפחה מתימן.

זהו. המשפחה שלנו היא ממש 'כור היתוך' ציוני. וגם די מפוזרת: אתם גרים בשבי-ציון, גל בחיפה וצור במגדיאל/הוד השרון. דן בעין הוד וחיפה, אני בתל-אביב. יוליק גרה בביתן אהרון, רותי בחופית. יש לי בני דודים (מצד אמא) בירושלים, ובן דוד (מצד אבא) ומשפחתו בארה"ב, וגם קרובים בעין חרוד (מצד סבתא לאה). פעם תהיה הזדמנות שניפגש כולם...

אני כל-כך שמחה שכתבתי כל זאת לאילה, כי יש כאן את ההיבטים השונים של הסיפור שלי ושל משפחתי. אין לי ספק, כשאני קוראת זאת היום, שמאוד מאוד הכבדתי עליה בשפע הפרטים והסיפורים שהעמסתי בתשובות לשאלות שהפנתה אלי. עובדה זו הכי ניכרת במענה לשאלה מס' 16. מה עניין שמיטה להר-סיני? אלא, אני חושבת, שניסיתי להיות גם קצת 'חינוכית', ואולי גם לסכם לה ולעצמי מה התוצאה של אותו מפגש אקראי שלי עם 'בן-זוגי', כלשון השאלה. אגב, איני בטוחה שהעתקתי את השאלות במלואן, וכמו שציינתי, בוודאי לא השבתי על כל השאלות מפני שהן כוונו יותר לילדים ממשפחות שעלו ארצה, ממקומות שבהן היו 'מנהגים, אגדות וגויים'...

הסיפור: תיעוד שלישי

יום רביעי, 29 בינואר 2003 — (כן, יום לאחר הבחירות...) — מצאתי זכרונות כתובים על אבי, שהכנתי פעם לאילנה, לא זוכרת באיזו שנה ולאיזה צורך. לאילנה כתבתי: אחרי שיחתנו אתמול חשבתי שמוטב ואקדים להעביר אליך מה שכתבתי ושתראי אם יש ממש בחומר הזה כדי לצייר דמות! של אבי. זה נכתב אוטומטית, לא כל-כך מסודר, ואולי עם הרבה דברים מיותרים שצצו לי תוך כדי הכתיבה. סליחה שזה כתוב כך, בכתב יד, לא ערוך וכו! אמנם יש לי מחשב, אבל עדיין אין לי מדפסת. עכשיו — הכדור בידייך.

אחרי שכתבתי ומסרתי לה נוכחתי שטעיתי בפרטים שונים ובעיקר, שאיני יודעת דבר על מה שאבא עשה במכון זיו. לפני שבוע אילנה התקשרה ואמרה שהוזמנה לספר סיפורים לגימלאי מכון ויצמן ועל כן גם תספר על אבי ועל עניין הקיקיון — ואני לא ממש ידעתי על מה היא מדברת, אף כי היא היתה בטוחה שאת המידע קיבלה ממני. חיפשתי שוב את מה שכתבתי בשעתו ומצאתי, ואני מצרפת — עם כל הטעויות — לשברירי

הזכרונות האחרים. ובעניין הטעויות — אין לי כל רצון לתקן אותן בכתוב (אף כי אני מאוד מעוניינת בעובדות של קורות משפחתי) כי הזכרונות שלי הם מעין תרכובת של דברים שקרו ודברים שהייתי רוצה שיקרו וגם של עיבוד נוסף של השניים עם 'זכרונות יד-שנייה' שנטמעו בי במהלך שמיעתם ממקורות שונים.

אבי נולד בוורשה בשנה שהרצל מת בווינה — 1904. הוא תמיד ציין זאת כמשהו משמעותי. המשפחה הפולנית המתבוללת שלו הוסיפה לשמו הפרטי — לאון — גם את השמות יוסף-אריה. אם היו שואלים אותו, הוא היה מעדיף להיקרא יהודה-אריה ומסתבר בדיעבד שצדק, כי כשנולד לרותי הבן הבכור היא קראה לו גיא, ומישהו במשרד הפנים שגה ורשם גאי. רותי מיד הוסיפה גרשיים, והודיעה שאלו ראשי התיבות של גור-אריה-יהודה. אבא היה הילד התשיעי. היו לו שבעה אחים ושלוש אחיות. אביו היה אמיד, עסק בנדל"ן, סחר בעץ והיה בעל זיכיון לתפירת מדים לצבא הרוסי והפולני (כשהיה...). אחרי מלחמת העולם הראשונה ומות האב, נשלח הנער לאון להשלים את לימודי התיכון בבלגיה, כדי שכמו כל פולני טוב, ידע גם צרפתית. אחר-כך המשיך לאוניברסיטה של ברלין ושם פגש את ד"ר משה ויצמן. זו היתה אהבה ממבט ראשון בכימיה, בויצמן ובציונות. משה ויצמן סיפר לאבא על המפעל הציוני בפלשתינה ועל חזון הקמתה של אוניברסיטה עברית בירושלים, ואבא החליט ששם מקומו... משפחתו היתה המומה. הם היו משוכנעים שהוא הולך לאיבוד במדבר, אבל הוא ארז מזוודות, נסע והתייצב בירושלים להירשם כסטודנט הראשון לכימיה. בכל פעם שמקרינים את הסרט המתעד את חנוכת האוניברסיטה רואים את אבא שלי חולף משמאל לימין על פני בימת הכבוד, בקצב מואץ כמו בסרטים הישנים, ואני לא יודעת למה. איתו במחזור למדה מי שהיתה קצינת ח"ן ראשית בעת שהתגייסתי — שושנה גרשונוביץ. בטקס סיום קורס מ"כיות קראו כל חניכה בשם, כדי שתיגש ב'צ'יק-צ'ק לקבל את הדרגות וסרט ההדרכה ממפקדת הח"ן. כל קצב הטקס השתבש כשהיא שמעה את שמי (הנדיר, יש להודות) וביקשה לדעת אם יש לי קרבת משפחה אל מי שהיא זכרה כ"גינגיי", בעל עיניים ירוקות... היה בו משהו מיוחד, כנראה.

כסטודנט בירושלים הוא חיפש מקום שבו יוכל לאכול טוב ובזול, והמליצו לו על הפנסיון הביתי של הגברת טרנפולסקי. שם הוא נשבה במטעמי מטבחה של הגברת ובחינה של הבת צילה — צעירה שחורת עיניים (כמו זיתים שחורים, הוא אמר) ושיעה מפונקת, מקובלת ומאורסת לסטודנט אחר. אבל אבא חיזר והתגבר על הסטודנט האחר (חרוזים!!!). אותו סטודנט נישא לחברה טובה של צילה, נסע ללמוד וטרינריה

בווינה ומשם עבר לארה"ב — משם הגיעה לארץ אשתו. לאחר שהתאלמן ושמע שגם צילה אלמנה, חזר ארצה והציע שוב שיינשאנו. אבל זה כבר הסיפור של אמא). לאון וצילה שכרו דירה במוסררה. את חדר השינה הפכה אמא לחלום אוריינטלי, ובחדר המגורים אבא צבע את כל הרהיטים הישנים שקיבצו בגוונים של אפור ורוד. הכי אר-דקו שאפשר... ב-1927 יצא הזוג הצעיר לפריז. לשניהם זו היתה תקופה מסעירה. אבא למד בסורבון, אבל היה מעורב מאוד בענייני הסטודנטים היהודים, בעיקר יוצאי פולין. העמותה שהקימו הפעילה מסעדה וזלה שבה אכלו חבריו ושבה האכילם בסיפורי ארץ ישראל במעין שליחות ציונית. הוא התיידד עם סוטיץ (חיים הצייר), חזר ופגש את קרסטין (לזה, צייר יהודי ליטאי) שלימד ציור בבצלאל והכיר את נרקיס (מרדכי, חוקר אמנות ישראלי ואוצר שהיה אחר כך מנהל בית הנכאת, מוזיאון וחלל תצוגה, בצלאל).

אחרי שלוש שנים הם חזרו לירושלים והמשיכו לבלות: טיולים על חמורים בסביבות ירושלים, לוואדי קלט ולים המלח (מתועדים בצילומים כחולים וחומים) ובאירוח כיד-המלך בתקציב מצומצם, כפי שאמא ידעה לעשות כל חייה. הידידות בין אבא למשה ויצמן העמיקה והורחבה לקשר עם שאר המשפחה — עם האחיות דוניה ואנושקה (שעבדה איתו אחר כך במכון זיו) ועם חיליק, אביו של עזר, שסיפר לי כי הראשון שהפנה את תשומת ליבו למטוסים ולתעופה היה אבא, שהעניק לו לבר-מצווה ספר בנושא. כך גם נועד אבא להיות בין מייסדי המכון לחקר המדע שחיים ויצמן רצה להקים. ויצמן בחר ברחובות, משפחת זיו העמידה לרשותו את הפיננסים — והפרויקט עמד להתממש. אלא שאז נקרא אבא, כבוגר אוניברסיטה, להתגייס לקורס קצינים בצבא הפולני. הוא שקל ויתור על אזרחותו הפולנית, אולם ב"הגנה" סברו שיש יתרון בכל מי שרוכש ידע צבאי בחו"ל, אבא קיבל את דין התנועה, נסע והתגייס. להערכתו, הידע הצבאי שרכש התמקד בתרגילי סדר ובאכילת נקניק שלם ולחם אחד לארוחה. כשחזר לארץ יצא לחפש דירה ברחובות ומצא בית. לבית לא היו קונים כי בעליו הקודם התאבד, ואילו אבא, ליברל חסר אמונות תפלות ומעין פנטזיונר ראה את יופיו, יתרונותיו והתרגש מהמייחד את הבית, שנבנה על-ידי 'מנוחה ונחלה' (חברה להתיישבות, נוסדה ע"י חובבי ציון), שהרצל ישן בו, שאהרוני החזיק בו את החיות שלו ושבו (או נכון יותר, באסם הגדול שבחצר הענקית) ניסה בוריס כצמן להפיק דלק נזולי מפצלי שמן ואיבד את כל כספו.

מבחינתו היתה מעין המשכיות בינו — איש מדע, סקרן חסר תקנה וציוני בלב ובנפש — לבין הבית וההיסטוריה שלו. ואכן, כשהיה משקה בלילה את הגינה אמרו

השכנים שהוא משוגע כמו הדיירים שקדמו לו בבית. אבא קנה את הבית (בתשלומים, שלא נגמרו עד יום מותו) ואנחנו עברנו לרחובות.

כל מה שאני יודעת על עבודתו במכון הוא שתחמו היה כימיה אורגנית, ושהוא האמין שחשוב ליישם מחקרים, ולא רק להתעסק במחקר תיאורטי. אחת מתגליותיו נמכרה על-ידי המכון לחו"ל, וכתוצאה הגיעו אלינו מחברת "דאו כמיקאל" שלושה לוחות פורמייקה וכמה כוסות וצלחות מפלסטיק, כמו שאנו קוראים לזה היום. העניקו לו משהו כמו מאה דולר, ואנחנו ישבנו לילות וימים עם הקטלוג של "סירס אנד רובאק". אני חלמתי על ג'ינס ומוקסינים (שאו היו כאן חידוש שבחידושים), אמא חלמה על מפות, סדינים ומגבות, אבל בסוף הגיע משור חשמלי מאוד משוכלל, שאיתו אבא הספיק לבנות רק כוננית אחת.

את המעבדה הכרתי היטב. הוא חשב שיש יתרון בשהייה שלי ובמגע ישיר מגיל צעיר עם עולם המדע. אצלי זה לא עזר, כי איני עוסקת במדע, אבל אולי כך פותחה סקרנותי. מבחינתי, אבא עשה קסמים כשבאתי לבקר אותו: נוזלים שינו צבע וחומרים שינו צורה. היו שם המון אביקים מבעבעים, פיצוצים קטנים, מיני עשן ואדים, קרח יבש וצורות מפתיעות במיקרוסקופ. כל כך שמחתי לראות בארכיון שפילברג לפני מספר שנים את שחזור הסרט "חיים חדשים", שבו רואים את אבא במעבדה שלו!

אני גם זוכרת שאבא ניסה למצות חומרים שונים מתוך קקטוסים וסברס שאסף וגידל בגננו. בחדר מתחת למרפסת הנביט, הרכיב וטיפח עשרות זנים. כמה מהם התפתחו בגינה לממדי ענק, ופעם, במהלך ריקוד סוער של כמה מהחבר'ה נפרץ המעגל ושניים-שלושה נחתו על הקקטוסים, ובחדר הטיפולים הושכבו על השולחנות ואבא היה צריך לחלץ מישבנם את הקוצים עם פינצטה. כשלמדתי באנגליה מצאתי את שמו בקטלוג הבינלאומי של מגדלים-חובבים, או קקטוארים, כמו שאני קוראת להם.

בצד עבודתו המדעית, ובעזרת ידידים ממכון וולקני, הוא שמח לנסות ולטפח צמחים וגידולים שונים. היו בגן שלנו כל מיני חידושים, מעבר לכך שאז לא כל כך היה נהוג לטפח גינות נוי. הוא שתל כרובים וכרוביות בגינות הפרחים, גידל ורדים מטפסים על ממטרות דמויות ח', כל סוגי הכריזנטמות פרחו בשטח שלייד האסם הגדול, על החומה בינינו לבין השכנים (דוידוביץ') טיפסה במונטיה גרנדיפלורה, שכיום בארץ יש רק צמחים ספורים שלה, בגן הירק הוא זרע צנוניות חצי אדומות וחצי לבנות ומתחת לשקים לחים התעקש להצמיח watercress, בתקופה שהמרתף היה פנוי או בין פירות ההדר שאחסן לקיץ וחביות הכרוב הכבוש, החמיצות

והלימונדה שהוא ואמא הכינו כדי שיהיה בעונה שאינן, הביא זבל סוסים כדי לגדל עליו שמפיניונים.

והיו הבמבוקים שגדלו בקצב מדהים. המשימה שלי היתה למדוד אותם בצמיחתם, ואני זוכרת משהו כמו 20 עד 40 ס"מ ליום בראשית צמיחתם. (סיפרו לי שאבא נתן חוטרים לקיבוץ חולתה ושם הם גדלו ליער שניזוק בהפגזות הסוריות מרמת הגולן). את יתרונות הבמבוק למד אבא מידידיו בסגל הרפואי של בית החולים הצבאי ההודי שהתמקם במלחמת העולם השנייה במחנה ליד כפר ביל"ו. מהם למד לא רק להכין נבטי במבוק כבושים, אלא גם איך לפרוץ את קרומי המפרקים ולנצל אותם כתחליף לצינורות השקיייה – שהיו מצרף נדיר בתקופת המלחמה – ואיך ליישר אותם כדי לבנות מהם סולמות גבוהים וקלי משקל.

לשלב הרהיטים מבמבוק הוא לא הגיע, אף כי מאוד אהב לנגר: את רוב הריהוט בבית עשה מארגזי ליפטים מיותרים שבהם הגיע ציוד למכון, גזעים של עצי הדר הוא הפך (ממש כך, שורשים אל על!) לריהוט גינה, הקים מכל מיני שאריות קרשים ופלאפונים (שפעם היה שמם של סרגלי עץ, ולא של טלפונים ניידים) את 'בית הגמדים' שבו גדלו העיזים (ובו גם אנחנו השתמשנו למשחק) וגם את השוכך וגם את בית הארנבות, בלול תקע באדני עץ ישנים מסמרים גדולים (ועליהם היינו נועצים חצאי אשכוליות ותפוזים, שהתרנגולות ניקרו בשמחה) והוא גם עיצב מנורות, נברשות ומעמדים לעציצים מברזל (ואני למדתי לומר בצרפתית "פר פורז'ה"). בקיצור, היו לו ידי זהב, והוא אהב לתקן, לשפץ ולבנות בבית ובגינה.

הוא מאוד אהב בעלי חיים. הוא כעס על הערצבים (כלבי מים) שחרבשו את גן הירק, אבל שנא את הצורך למחוץ אותם למוות, על הג'וקים דיבר בכבוד מפני ששרדו מיליוני שנים, לתנים ולשועלים קרא 'הסניטארים', אבל חרד מהם מחשש שכלבת תפגע בנו או בכלבים, כשהכלבים מצאו קיפוד הוא הרחיק אותם ממנו, והחבר הכי טוב שלו בלילות בהם סבל מהתקפי האולקוס היה עכברון ששכן, לחרדתה של אמי, בתחתית המקרר (או הפריז'ידר, כמו שקראו לזה אז).

היו לנו כל מיני כלבים, גידלנו ארנבות, תרנגולות, ברווזים ויונים, היינו מקלט לטווס ולצב, וגם לעיזים שסולקו, משום־מה, מאחד הקיבוצים בדרום. על כל העשייה הזו, ומעבר לאהבתו אליה ולמשפחה, היו לו עוד אהבות גדולות: חיים ויצמן וסתם אנשים, וגם אהבת מולדת.

הקשר שלו עם ויצמן היה, אני חושבת, מעין תחליף אב, והקשר עם שאר משפחת ויצמן וגם עם משפחות ידידיו הקרובים מילא מקום המשפחה הגדולה

ממנה, למעשה, התנתק עם עלייתו ארצה. את המשפחה פגשנו בפולניה בשנת 1939 ואבא ניסה לשכנע אותם לעזוב הכל ולבוא לארץ, אולם נענה באי־רצון ובתירוצים שונים, שכללו, בין השאר, את העובדה שאימו, הסובלת מאנגינה פקטוריס, לא תעמוד בטלטולי הדרך. אבל היא טולטלה עד תאי המוות במיידנק...

מכל משפחתו הענפה שרד אח אחד בלנינגרד (אח שני שהיה ברוסיה הוצא להורג בטיהורים של שנות ה־30), אחות אחת ומשפחתה, שהצליחו להימלט בראשית המלחמה לארה"ב, אחיו הצעיר ביותר ואח בוגר, מקס, שהגיע ארצה (עם אשתו 'הגויה שבזכותה ניצל', ומטרתם להגר לקנדה. הם גרו אצלנו בבית עד שקיבלו ויזה לפריז. מקס לא רצה להתערות ולא חיפש עבודה 'בגלל הלב' הוא אמר, והוא לא האמין, כשכבר היה בחו"ל שאבא נפטר לפניו מהתקף לב...) שהותם היתה סיט מתמשך לאבא. מצד אחד, זה היה המעט ששרד ממשפחתו שכלפיה חש רגשי אשמה שהלכו וגברו ככל שהובן גודל האסון הפוקד את הקהילה היהודית באירופה. מצד שני מקס החל לעסוק בשוק השחור, וזה גרם לאבא בושה, זעם וייאוש.

ולחזור לקשר עם ויצמן: בגלל הקשר המיוחד ביניהם, כשנערכו הבחירות הראשונות במדינת ישראל יצמן כבר היה כבד ראייה, הוא ביקש שאבא ייכנס איתו לתא הקלפי. לא אשתו ולא שלישו, אלא אבא. לכן איני מתפלאה שלאחר מות ויצמן, במהלך מלחמות הירושה על מקומו במכון, נכנס אבא לסוג של דיכאון והיה נתון להתקפי אולקוס הולכים ותכופים, ואני מאמינה שאבא נפטר זמן קצר לאחר מותו של ויצמן כי נחלש במידה שלא עמד בהתקף הלב הראשון שנחת עליו בשבת בבוקר, בשעה שטייל בגן כדי לרוות קצת נחת מיופי הטבע.

ערכים אסתטיים היו מאוד חשובים לויצמן ואני סבורה שהזוג חסקלברג מצא חן בעיניו מפני שהם נראו טוב ודאגו שהכל סביבם ייראה טוב. הוא העריך את החוש האסתטי של אבא, וגם את הגנדרנות המסוימת שהיתה בו. אולי משום כך המכתבים של חיים ויצמן לאבא הם לא רק דיווחים על פגישות עם אנשי מחקר ברחבי העולם וחוויות מהעשייה הציונית שלו בקונגרסים ובאירועים אחרים. היו גם עניינים אחרים, אישיים, אפילו מצחיקים, מבחינתי, כמו למשל, שהוא הזמין בפריז שתי חולצות ממשי עם מונוגרמות.

בעבודת הגן, הנגרות והמסגרות הסתפק אבא במכנסי זלמן מחאקי, אבל בדרך כלל הקפיד בלבושו ובתיאום צבעים בשתי קבוצות עיקריות: אפור/תכלת וחום/ירוק, ואני כילדה שמתי לב שצבע עיניו היה משתנה מכחול לירוק לפי הבגדים שלבש. שמתי לב גם לכך שבבגדים היו חורים קטנים שנוצרו מחומצות המעבדה או מרמץ

הפיץ או הסיגירות שעישן בלי הפסקה. אחרי מותו, ובמשך שנים רבות, חסר לי הריח המיוחד שליווה אותו, של אוֹדֵה-קולון, של המעבדה ושל הטבק.

כבר אמרתי, אבא היה פנטזיונר וגם ראקונטר (מספר סיפורים ואנקדוטות) מעולה, בעל חוש הומור מוזר ומיוחד לו. בגלל גישתו ההומאנית וסקרנותו מצא אבא שפה משותפת עם כל אחד, תמיד מתוך כבוד והערכה, תמיד ביושר ובישירות. הוא נהנה לשוחח עם אנשים, ומכל אחד ליקט משהו לאוצר הידע הכללי העצום שלו. הוא חבר לכל מיני בעלי-מלאכה, העריך עובדי כפיים, אהב גננים, במלחמת העולם השנייה אירח חיילים בודדים (וגם את מפקד הצבא הפולני בארץ ואשתו ששוכנו בחדר שהופקע בביתנו), אימץ עולים חדשים והפך את כולם לבני משפחה לכל דבר. בין ידידיו הרבים היו משפחות איכרים מרחובות, עובדי המכון (לא רק המדענים, גם שאר הסגל) ומכון וולקני, האינטליגנציה הרחובותית וגם נגנים בתזמורת הפילהרמונית, אנשי הסוכנות, אמנים שונים וחברי קיבוצים מרחבי הארץ. הוא אהב ילדים ובני-נוער והתייחס אליהם ברצינות ראויה (כמו שכבר סיפרתי על עזר ויצמן) וכשילדי חבריו התגייסו לצבא הבריטי והוסעו למצרים, אנחנו היינו המשפחה שנפרדה מהם על רציף הרכבת.

אהבת המולדת שלו היתה ללא שאלות. ההנהגה היתה הנהגה שיש לציית לה ולתמוך בה, אפילו עד אבסורדום. לאבא היה ברור שנדרש מאמץ כולל ולכן אפשר להפוך את האסם הגדול למחסן של ההגנה, ולקיים מתחת לבית שבו גרה משפחתו סליק נשק גדול ובית מלאכה לנפצים. ככיסוי לסיכון שנטל על עצמו בעצם ימי המנדט הוא אף הרחיב את קשרי הידידות עם אנשי המשטרה הבריטית, ואפילו נהג לארח "כלניות" לתה בשעה שעשו עוצר במושבה. לא כולם אהבו זאת. לא כולם ידעו על הסליק.

יחד עם זאת אני זוכרת מקרים שבהם אהבת הצדק ואהבת האדם עוררו אצלו תגובה נוגדת למוכתב על-ידי ה"הגנה": כאשר ליד הבית שלנו התנפלו חברי ההגנה על מילק בריל (משה בר-כוכבא) שהיה חבר אצ"ל, ואבא יצא זועם "כדי לעצור את העסק. חייבים", הוא אמר. וגם כאשר זומנתי לאיש הש"י (יהושע ורבין) שהורה לי לדובב את מי שעבדה אצלנו בבית ונחשדה כחברת לח"י. את הסוד סיפרתי לאבא, ששלח אותי מיד בחזרה כדי להודיע שלא אעשה זאת, שלא עושים דבר כזה בכלל.

והיבטים אחרים של אבא שעולים מתוך זכרונות שונים: ב־1946 נשלח אבא בענייני המכון לפריז. נרקיס מבצלאל ואתר (אפטיקר) מהמשכן לאמנות בעין חרוד סיפרו לו שזו הזדמנות לרכוש על גדות הסיינה מציאות אמנותיות עבור המוזיאונים שלהם. בפריז חבר אליו מזרחן תמהוני, נצר למשפחה צפתית, שבנו נהרג ב'מאקי' (קבוצת לוחמי גרילה של תנועת ההתנגדות הצרפתית), ושעל שמו רצה להקים

מוזיאון לאמנות בצפת. יחד סובבו בשווקים ובירידים ואבא רכש חפצי יודאיקה שהעביר לבצלאל, יצירות של אמנות יהודית שמסר למשכן לאמנות בעין חרוה, ואילו את התמונות שרכשו במשותף – הוא ושפירא – הוחלט שהן ישוכנו תחילה בביתנו ברחובות, וכאשר שפירא יעלה ארצה ויתחיל את הקמת המוזיאון – יחליטו מה הולך למי. שפירא הגיע לירושלים והתחיל תהליך המיון, שבמהלכו נלקחו מהבית רוב התמונות ה"טובות" כדי ששפירא יחזור ויבדוק אותן. בבית נותרו רק מעט מהחפצים והתמונות שאבא רכש, אלו השנויים במחלוקת לגבי מהימנותם. אבא נפטר, שפירא חלה, וכאיש ערירי הועבר לחסותו של האפוטרופוס הממשלתי, הוא והתמונות. וכשמת, נעלמו התמונות.

כשהייתי בצבא עצרתי ברחובות עם חייל שנלווה אלי, במהלך מסע טרמפים מהמחנה בדרום לתל-אביב. עלינו הביתה, אכלנו משהו והמשכנו לדרכנו. כשחזרנו לבסיס הבחור הודיע לכולם שאנחנו מיליונרים. "איזה גן, איזה בית, איזה רהיטים וקישוטים!" לא עזרו הסברים שאבא איש מדע שכיר, שיצר את הגן והרהיטים במו ידיו, שהיה חובב רכישות משוקי הפשפשים של לוד, רמלה ולא רק פריז. לא הייתי מספיק משכנעת, כי הייתי מאוד גאה בבית שלי.

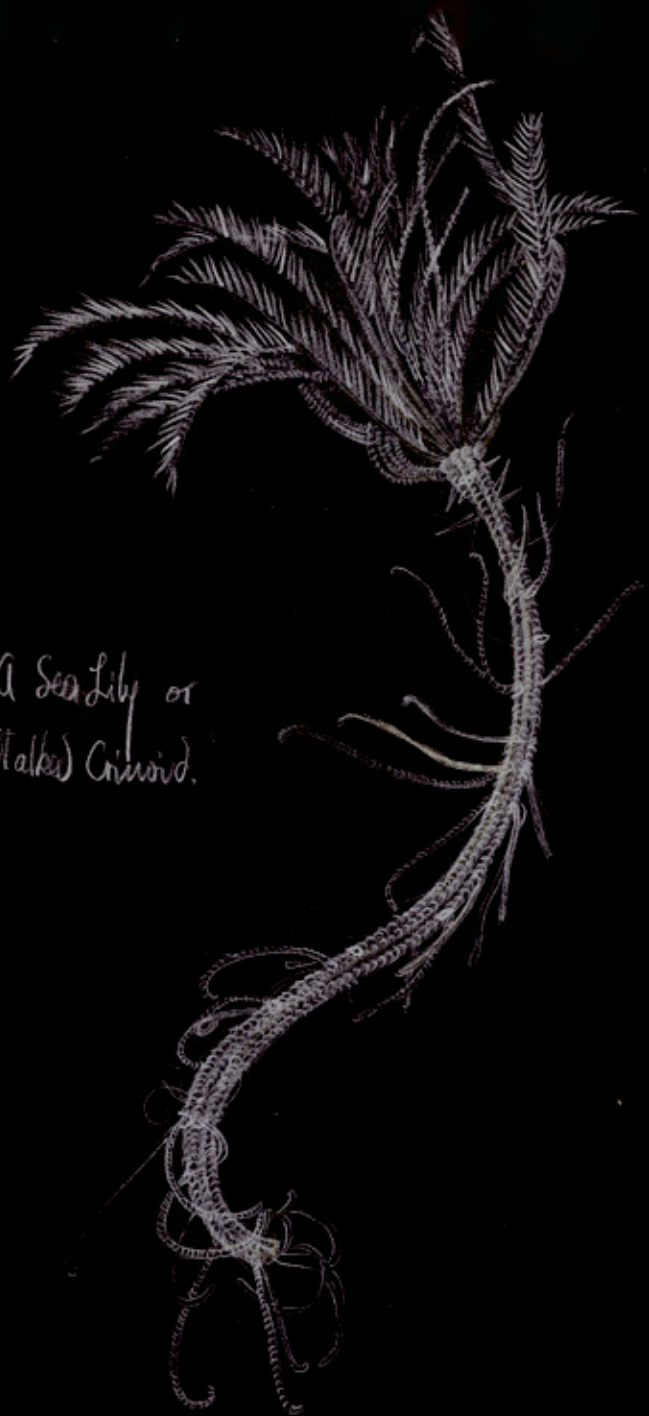
לאבא שלי – אדם משכיל, נאור וחכם ככל שהיה – צר היה שנולדו לו רק בנות. וזה גרם לנו מספר התנגשויות קלות, כמו כשאילץ אותי ללמוד נגרות ולעסוק בכל העבודות הקשורות בגידול בעלי החיים – מלידה ועד מוות. ועל כל זאת אני כל-כך שמחה ואסירת תודה היום! או התנגשות קשה וכואבת לאחר שהצעתי לשנות את שם המשפחה שלנו, שהיה מסורבל ורק מעטים ידעו לבטאו נכון, ואני סבלתי מכך, בייחוד כשכינו אותי יחסן בקי. אבא, שלא הודה בפה מלא שבנות לא משמרות את שם המשפחה שנכחדה בשואה, תירץ זאת בכך שבשם זה הקדיש את חייו לעבודה המדעית. ואכן, הבנות נישאו ואין זכר לשם חסקלברג. גם במכון, נדמה לי שכחו את השם, כי חלפו הדורות. אבל מי שביקר אצלנו בבית וראה את הגן ברחובות – לא שוכח. ואפילו אם הוא לא ממש זוכר את אבא, ורק את הגן, אני בטוחה שאבא היה מסכים שזו יד זיכרון ראויה.

A Sea Lily or
Stalked Crinoid.

Mycedium Sp.

Melitodes
ochracea.
var.

Nicella
Mauritiana
[Mauritius]

Teachyphyllia
geoffroyi.

Subergorgia
verruculata.

יומן המסע של דן ושלי בסיימנו את הלימודים באנגליה

דן אחרי הפוסט דוקטורט שלו ברפואה טרופית ואני בוגרת המחלקה הלאומית לעיצוב.

30 ביולי, 1955

כך התחלנו את הדרך חזרה הביתה: נסענו לטרמינל ווטרלו עם ארנון, שם פגשנו את חנה. ישבנו ודיברנו, כביכול, הכל כרגיל, אולם אני חשה נורא לקראת העזיבה, וגם חרדה ממה שעדיין איני מכירה. היום סגרירי. במשך כשעתיים וחצי מתארגנת טיסה של שעתיים. יוצאים לשדה התעופה, ומכאן, זהו: שלום ללונדון ולאנגליה. אני יודעת שאני עוזבת שונה משהגעת, אבל איני יודעת עד כמה השתנית, למעט העובדה שעכשיו אני 'אישה נשואה' שהיא 'בעלת מקצוע' – ושכך מימשתי את 'הציפיות הסביבתיות'... לא רואים את תעלת למאנש בגלל העננים. הנה מתגלים הרים מיניאטוריים וכפרים ושדות זעירים. כך זה נראה מלמעלה. זו הפעם הראשונה שאני

פוגשת שווייצרים ואיני מבינה את השפה. אולי זו הסיבה שעובדי שדה התעופה כאן פחות נחמדים מאלו שבאנגליה. השמש זורחת, שדה התעופה עטור דגלים, כי חוגגים היום את עצמאותה של שווייץ (וילהלם טל, דן מזכיר לי) מזה מאות שנים. אחרי זמן כה-רב זה נראה לי די מוזר כישראלית.

אנדריי ממתין לנו, ולאחר שאנחנו יוצאים מהטרמינל, החיבוקים עם דן וההיכרות איתי, אנו נוסעים לבית משפחת קליינמן. קבלת הפנים חמה בבית שחדריו הגדולים והחשובים עמוסים וגדושים בריהוט ישן. אני עייפה — אולי בגלל ההתרגשות, ואולי בגלל המאמץ להשתלב בכל מה שקורה סביבי. לא פשוט. איני מכירה את האנשים ואיני מבינה את השפה. אנו יוצאים למסע היכרות עם ז'נבה. העיר נושקת לאגם ועצים ופרחים מחבקים אותה. אנו סובבים את האגם לאור השקיעה ומחפשים מקום ממנו נוכל להשקיף על מופע זיקוקין-די-נור לציון יום העצמאות. אלפי אנשים במקום, וגם יתושים. בתחילה, אין עניין רב במה שמתרחש סביבנו. לפתע, פרחי אש מרהיבים צצים מתוך החשיכה, פורצים בקול נפץ, וקמלים בהדרגה.

31 ביולי

יום ראשון שווייצרי. זאת אומרת — מבלים את אחר הצהריים בבית קפה 'או בורד דו לאק', שזה על שפת האגם, ולא עושים דבר. ממש כלום. אין הרבה אנשים בבית הקפה, ואלו ממעטים בדיבור. אני צריכה להסתפק ביופי הנוף: השמיים הכחולים, העננים שנסחפים שם ומשתקפים בפני האגם השוקטים, כמו גם ההרים הירוקים שסביבנו. מאחר וידעתי שלא אוכל להשתתף בשיחת הרעים סביב השולחן, הצטיידתי מראש בחומרי ציור. לשווא. כל כך יפה שזה ממש מושלם, ואין משהו שיתפוס את העין כדי להתחיל לצייר. כעבור זמן קצר התחלתי להשתעמם. אחר ארוחת הערב הלכנו לסרט צרפתי. בלי תרגום.

1 באוגוסט

בלילה עלינו על ההרים כדי לראות את התהלוכות והמדורות שנערכות לכבוד יום העצמאות. אפשר לחשוב שרק אתמול השתחררו מעול נוגש זה. המכונית נתקעת בעלייה. אנו עומדים על הכביש האפל, חסרי ישע, בעוד מתוך החשיכה, במרחק, נעים אורות של לפידים ונשמעים בצלילות מדהימה קולותיהם של החוגגים. הימים

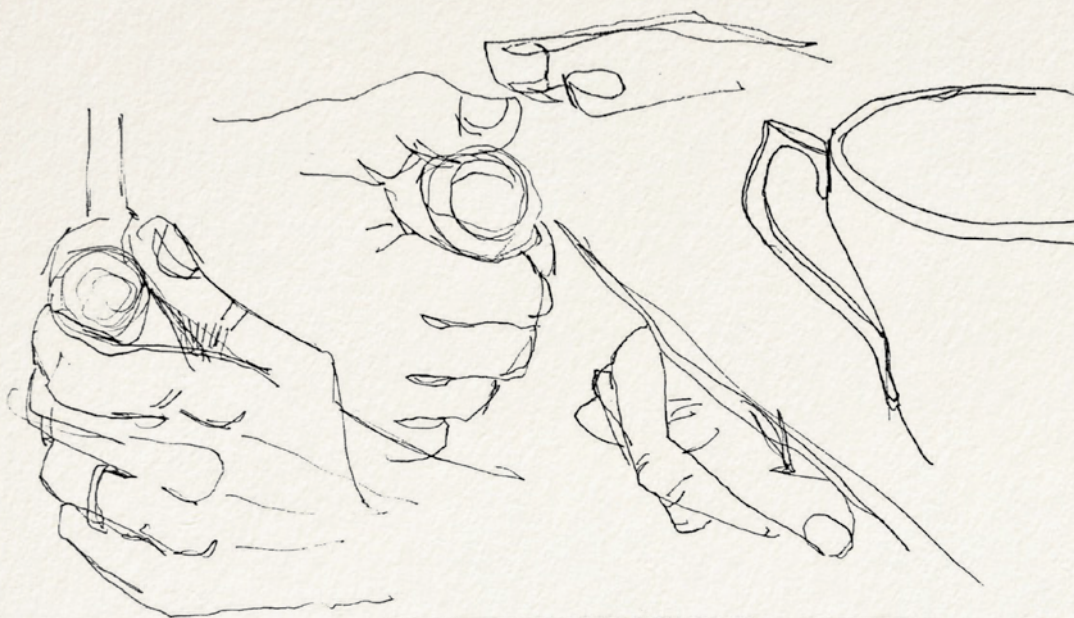
חולפים. נעים. משעמם. תחושה של ריק. אני חושבת על חופן גרעינים שמניחים להם לנשור בין האצבעות. זה נעים, אבל לבסוף לא נשאר אף גרגר ביד.

4 באוגוסט

יצאנו השכם בבוקר ברכבת אל קרויצלינגן. יותר מדי מוקדם בבוקר, אני חושבת, כי אני מאוד עייפה. אנו חולפים על ציריך וממשיכים הלאה. עשבים ועצים חולפים במהירות בצד הרכבת, חולפים משום מקום אל שום מקום. מציריך זוהי רכבת מאסף, העוצרת בכל כפר בדרך. זו עונת הקציר — ובשדות עובדים באיסוף הנקצר (חיטה? שעורה? סתם שחת?) לערמות. כמו תמונה של מילה (Millet). לא ואן-גוך. יותר מדי רגוע. קרויצלינגן, עיירת גבול. תחושה מוזרה, כי שם, מעבר לגבול, זו גרמניה. ארץ מקוללת, כמו שכתוב לי בדרכון: 'לכל הארצות, פרט לגרמניה, ארץ מעבר לגבול, ממש. ואיני יכולה להתעלם מכך ששם התנהלה המלחמה הנוראה, שבה סבלו מיליונים, אפילו הגרמנים, ואילו בצד הזה של הגבול — לא כלום. נייטרליות. ואולי אף גרוע מזה. רק גשר על הנהר מפריד בין צידה האחד של העיירה לצידה השני. אלה אותם האנשים, מאותה עיירה, למעשה. ובעוד מעבר לנהר זו גרמניה, כאן קנו ומכרו למרבה במחיר משני הצדדים והרוויחו עוד ועוד. וכיום — כאילו הכל נשכח. זה כאילו המהלך הטבעי של הדברים — אם אני חושבת על מה שאנחנו עברנו במלחמת העצמאות וכיצד עלינו לנהוג עתה, ובכל זאת, כאן השלמה כזו לא נראית לי. לא עם גרמניה.

אנו יושבים בבית קפה קטן ליד בית המכס וממתינים בעצבנות. איך היא תתנהג? איך היא נראית? האם היא נעימה? אולי מוטב היה שלא לארגן את המפגש הזה, שלא להיפגש עם 'האחות הגדולה' — אותה בת, שאביו של דן השאיר בגרמניה בידי אשתו הראשונה, לפני שעלה לארץ ונישא כאן לאמו של דן (וגם עזב אותה כשדן היה ילד קטנטן). רות גדלה בגרמניה וחיה בה גם עתה, ולא סתם בגרמניה, אלא בזו המזרחית. לא ברור לי איך אודו ודורה הצליחו לסדר את המפגש המוזר הזה. אנו ממתינים, עצבניים, חסרי סבלנות. שתגיע כבר ונראה מה יהיה. בינתיים יורד גשם קייצי. גם זה מעצבן.

אודו מגיח מעבר לפינה ומטריה בידו. מסתבר שהם חיכו בבית קפה קטן אחר, ואנו פונים שמה. הנה — דורה ורות. אלוהים, כמה שהיא צעירה! וכן, היא דומה לדן. נעים לשבת יחד כמשפחה. חבל שלא אפשר להמשיך ולשבת. אנו הולכים למלון, אוכלים שם בפינה מוזנחת, שמתאימה להרגשה הקשה של אי-ודאות אם אי-פעם

נחזור וניפגש עם רות. אחרי כל הסיפורים ההיסטוריים, על רות ומתוך מה שמקובל בהתייחסות לגרמניה המזרחית, הייתי מופתעת מאוד מפגישתי איתה. חשבתי שתהיה יותר מבוגרת, יותר כבדה, יותר 'יבשושית'. והיא הפתיעה אותי, כי היתה צעירה ונאה, חייכנית וקצת נבוכה ונרגשת, בייחוד לקראת סוף היום שהוקצה לה לביקור קרובי משפחה מעבר לגבול. לא פשוט, הסיפור הזה.

5 באוגוסט

אנו חוזרים לציריך. קרויצלינגן נותרת מאחור. בשם המסובך הזה מקופלים אצלי עכשיו זכרונות נעימים של רגעים עצובים, או, אולי נכון יותר לומר זכרונות עגומים של רגעים נעימים. הסיפור הזה די מבלבל אותי. השמש זורחת. אנו מחפשים מלון – ומוצאים. מסתובבים בעיר. אין לי תחושה של התרוממות הרוח, גם לאחר הביקור בתערוכת אמנות חדישה מארה"ב. גם לא לאחר מסע קניות קצר. אני שוב חושבת על חופן הגרעינים...

7 באוגוסט

נוסעים אל ווסן לפגוש את הבת של מולר (אתא), יהודית, שגרה שם בבית שמוליכה אליו שדירה של שיחי ורדים בעלי גזע גבוה. הגשם אינו פוסק, אבל אנחנו ושני ילדיה יוצאים לקטוף אגסים בגינה. ברגליים רטובות אנו מגיעים למלון. בלילה מדהימה אותי סערת ברקים ורעמים. דן ישן.

8 באוגוסט

הגענו לפונטרזינה. אנו עולים בהר – והמראה נהדר: הרים נישאים מאוד, עצים ושלג. ממש כמו ששווייץ מוכרת מפרסומי התיירות ומלוחות הקיר של חברות תעופה. בעיירת הנופש שבראש ההר רוח קרה מנשבת. לפי לוח השנה זה קיץ, לא? אני בסנדלים הדקיקים שקניתי בציריך. גם לדן אין משהו מתאים למזג האוויר השורר כאן. עם הקור החודר חודרת גם התחושה שאני לא כל כך אוהבת את המקום. מצאנו חדר בבית פרטי (וזול ממחיר המלון הזול בסביבה). המים לא זורמים, אלא מוחזקים בכד, ויש אגן גדול לרחצה, במקום סתם כיוור. מעל המיטה יש תמונה

של ישו והמדונה, מחרוזת תפילה וענף יבש מעץ זית. האנס עדיין לא הגיע. היום נוטה לערוב ולעבור — והוא עדיין לא כאן. אני מקווה שיגיע מחר, כי קר. יצאנו לטיול קצר ולא יכולתי לנשום. בגלל הקור. בגלל הגובה. במסעדה מוגש לנו מרק סמיך בקערה גדולה — וללא הגבלה בכמות. אכלתי והפשרתי. קצת.

10 באוגוסט

האנס הגיע. הוא נראה כמו בתמונות, אבל דימייתי אותו יותר גבוה. אנו הולכים לנוטריון, לסידורים של דן עם האנס. אני מגלה שאיבדתי את הטדי־בר שלי — ומיד מדמיית כיצד הוא ממושמש בידיים של מישהו אחר, מישהו שאינו יודע שזה אינו סתם טדי, אלא טדי עם נשמה וחלק מחיינו. אבל מצאתי אותו! אנו נוסעים באוטובוס עם גג שנפתח — ולשם שינוי אחר הצהריים שמשי ומשגע. אין ספק שזו חוויה מתקנת למזג האוויר של פונטרזינה. אנו עוברים לאיטליה דרך מלויה, ובמנאג'ו פוגשים כמה תיירים אנגלים, ומיד ברור שהם מגולדרס גרין (שכונה בלונדון בעלת צביון יהודי), לפחות כך הם מתנהגים. גם לוגאנו מלאה בתיירים. לא נחמדה.

11 באוגוסט

חוויה: גשר העץ של לוצרן. ברן: מגדל השעון העתיק, חנויות בארקדות, גן הקתדרלה. מוזר לשמוע זוגות ממלמלים אהבה בניב הצורמני של ברן.

12 באוגוסט

ניושאטל. בניגוד לברן, המנוכרת משהו, כאן אני חשה משהו שונה, מעין זכרונות: דמותו של דן, צעיר וצוהל כאילו נשקפת מכל מקום. בראש ההר ניצבים הקתדרלה וצריח. שם בגן נתן לי דן את טבעת האירוסין. איכשהו, אצלנו הכל נעשה אחרת. אנו בלוזאן. פגשנו את ברנארד, שנראה כאילו מישהו מאיזשהו יישוב בארץ. חמוד, ישיר. איתו אנו נפגשים עם חבריו של דן מתקופת לימודיו כאן, עיר חלומותיו. מצד אחד הייתי רוצה להיות כאן אז. מצד שני, אולי, אם הייתי אז, אז לא היה עכשיו. מוטב לא להסתבך ב'אילו'.

פסטיבל היין ב־Vevey (וֵוֵה, עיר בשווייץ). הרכבת היתה מלאה בנוסעים, קהל רב גודש את הרחובות. אנו צופים בחגיגה מחלון אחד הבתים ורואים את ארבע עונות השנה חולפות על פנינו: בחורף, הילדים מקשטים בענפי גפנים, באביב — ניצני עלים ירקרקים וסמדר נוספו לענפים. הקיץ חוגג — בנוסף לאשכולות הענבים שמעטרים את הענפים, קבוצות של ילדים ומבוגרים מציגות את הבציר ואת דריכת הענבים בגת, ואילו הסתיו נושא עלים בגווני שלכת. תלבושות מרהיבות — גם של השמש, הגשם והשלג. נדמה כאילו כל אנשי העיר משתתפים בתהלוכה — מראש המועצה וחבריה — ועד ילדי הגן, ומי שאינו נוטל חלק במופע העונות לבוש בבגדים מסורתיים של האזור. ויש תזמורות, וסתם מחוללים — וכאלו הרצים בצד התהלוכה ומעודדים את המשתתפים. מאוד שמח. מאוד תיאטרלי. אני נזכרת בחגיגות ביכורים וחושבת שכך חוגגים אנשים הגאים במעשיהם. חוזרים ללואזן — כי אנו מתכוננים לקנות מכונית. זו המתנה של האנס. עכשיו מתחילה ההתרוצצות בין חנויות הרכב השונות.

בהתרגשות גדולה אנו עוברים דרך חנות צעצועים ורוכשים בובו ואיור קטנים, והולכים לפגוש את ברנארד בבית קפה. אני מרגישה כאילו זו החתונה השלישית שלי, כאשר בשעה 5:30 ניצבת מולנו המכונית ורק דן ואני יוצאים לסיבוב באוטו החדש, ירקרק ומבריק ושלנו. הכל נראה שונה עכשיו. לעיר החולפת על פנינו כאילו יש עוד מימד. אנחנו חוזרים ואוספים את ברנארד ואת תרזה, ונוסעים לבית־החולים לקחת את מרים. כאן ראיתי לראשונה תינוקות — פגים שנראו כל כך קטנים וחסרי־ישע. יש משהו מאיים בבית־חולים. ברנארד, שנלווה אלינו בחיפוש אחר המכונית המתאימה לתקציב ולצרכים שלנו, הציג עצמו כמתווך — ואצל השווייצרים עסק זה עסק. לכן הוא קיבל עמלת תיווך, שאיתה אנו יוצאים לחגוג את הרכש החדש בחברת ידידיו של דן במסעדה על ספינה עוגנת, שבה מוגשים בלי חשבון דגים קטנים (פרש) מטוגנים וצ'יפסים שווייצריים (עגולים), אבל דן עושה לי חשבון על כל ביס: עכשיו שנגמרה תקופת הבחינות ואנגליה מוטב שאתחיל לרדת במשקל. מחר אנו נפרדים מהחברים ועוזבים את לואזן — במכונית שלנו.

17 באוגוסט

מוזר, אבל החזרה לז'נבה היא כמו חזרה הביתה. יוצאים, מטיילים, פוגשים כל מיני אנשים – וזה נחמד, גם אם נדמה לי שרוב הזמן מוקדש בהמתנה לאוכל, באכילה או בעיכול... בהקרנה פרטית אנו רואים את הסרט "עיר עירומה", משחקים גולף מיניאטורי, פוגשים את מר דוליביה, מפיק הסרט, נוסעים איתו בלילה ללוזאן, כדי שיוכל להצטרף לאורסון וולס בחצות לנסיעה ברכבת האקספרס הטרנס־אירופאית ונוסעים בחזרה לז'נבה, שאותה עלינו לעזוב בשעה 9 בבוקר.

22 באוגוסט

נדמה לי כאילו אני מכירה כבר כל עיקול בדרך ללוזאן. משם – לסוניון בדרך יפהפייה במעלה ההר, דרך כפרים וכרמים ענקיים על המורדות ובעמק שמתחתנו. אל אספס אנו מגיעים בצהריים. זוהי שעת המנוחה, ואנו מטיילים ברחובות המוצלים, בין הבתים החומים עליהם מטפס קיסוס ובחזיתות פורח הגרניום בעציצים. אין איש – ושקט נפלא. מושלם. איכשהו אספס נטלה את רוב ההתרגשות שלי לקראת הביקור בסוניון על אף ביירון והילתו* – מבצר הוא מבצר, ולא היתה בו, מבחינתי, אותה אנושיות ואותה שירה שהשתקפו בכפר הקטן בו אכלנו צהריים.

23 באוגוסט

בחזרה לז'נבה – שבה אנו מבלים בשחייה, בקניות באכילה ובאכילה. במשך הביקור הזה אני בטן אחת גדולה. עכשיו כבר קצת יותר מותאמת לסביבה. נוצרים קשרים: עם אנדריי וג'ורג' אפשר לשוחח באנגלית, עם דניז אני מסתדרת בעזרת ציורים קטנים, ועם הגברת קליינמן אין צורך להתאמץ – האשה הזו ממש מדהימה בחמימותה ועניינה באחרים. וזה אולי מסביר גם את סיפור חייה עם האדון קליינמן (יהודי קטן, פולני שנקלע לשווייץ ונישא לקתולית, שקט וחמוד).

* משהו פה לא מסתדר וייתכן שנעמי עשתה קצת סלט. בכף סוניון חקוק על עמוד במקדש פוסידון שם המפורסד לורד ביירון. הוא ביקר פעמיים בסוניון אותו הנציח בשיר "איי יוון", לעופת זאת סויון בשוויץ, אתר עם מבצרים, שנמצא לא רחוק מפאס־פה.

מחר אנו עוזבים את שווייץ. מזג האוויר נורא, ואני מקווה שהוא ישתפר מחר. אני עסוקה בתחושת הפרידה מהאנשים ובהכנה הנפשית לכך שהצרפתית שרכשתי, המעט הזה, כבר לא יסייע לי מחר כשנחצה את הגבול לאיטליה.

יצאנו בבוקר ללוזאן, משם לוואלה, העמק, שבו כרמים למלוא רוחב הנוף, והלאה – אל ההרים. יום אפור והאופק ערפילי. עיכוב בדרך – משאית בוערת בגלל בלוני הגז שהיא נושאת במקום מכל דלק. אנו עולים מעלה, אל מעבר גרנד סן-ברנארד. נוף מוזר, של משטחי צבע מפרחי האלפים שצומחים שטוח שטוח. כל כך זעירים, ובכל זאת צובעים את ההר השומם. מעבר הגבולות משווייץ לאיטליה – ללא בעיות, חלק. יש לנו טרמפיסט – 'דואנייר' איטלקי. השיחה מתגלגלת בדרך המתעקלת. הוא מספר לנו מאין בא, אנו מספרים לו את הסיפור שלנו, ואף כי רק עתה נפגשנו, אנו כבר יודעים אפילו שהוא שר ומנגן על גיטרה והוא שותף לשמחתנו במכונית החדשה (מתוצרת פיאט באיטליה, הוא מאשר ומאושר). וזה כל כך לא אנגלי... הוא יורה, ובמקומו עולה למכונית חבר שלו – שתקן.

אנו ממשיכים בנסיעה, והנה, בביכר אחד הכפרים אנו מתעכבים בגלל הלוויה. ואני קצרת רוח. לפנינו רק מספר קילומטרים עד לביתו של אלברט. זה השער והשביל המוביל אל הבית. אני מאוד נרגשת. את דן מקבלים בשמחה ומכוונים אותנו לחדר שבו מספר אנשים יושבים או עומדים ושותים. אלברט מנומס מאוד – וזהו: זאת הקונטסה זו וזו, זה המיליונר הזה והזה ואשתו, והם מסיציליה. לה אין מושג ברור איפה בדיוק זה ישראל, או המצב הפוליטי, אבל היא בקיאה מאוד בענייניהם הפרטיים של אישי ציבור נודעים. וגם משפחת פרברסון – שגריר נורווגיה בלונדון, אשתו ובתו. וגם אשתו לשעבר של מישהו וחבר שלה, שהוא יהודי ממוצא גרמני, גר בבודפשט, בלפאסט ולונדון, וז'אק ואן. לפחות מכירים שם אחד. מחליפים בגדים לכבוד ארוחת הערב, הנערכת בחדר שקירותיו מצופים נחושת ושבה מוגש האוכל על-ידי שניים בכפפות לבנות בצלחות מוזהבות. אחר-כך עוברים לקפה בסלון. אנו ישינים בחדרו של "גיא". למנורה שליד המיטה יש חזית מרשימה של עבודת-עץ מוזהבת. הגב מגבס פשוט. אולי זה מסמל משהו.

מבלים מספר ימים אצל אלברט. כנראה שלאברט יש השגות על הנישואין: כל כך מהר, וגם למישהי שאינה מתאימה ל"מילייה". אה, לא מקובל עליו שאינה מעבודה בגינה (זה לא נעשה, כמו שאומרים באנגלית) ובטח סיפרו לו שאני מסדרת את המיטה בבוקר... אנו מבקרים בכפרים בסביבה, בשווקים ואצל שכנים, יורדים במדרגות מהחצר ישר אל האגם, כדי לשחות במים הרגועים, נחים בגינה ליד ההיידרנג'אות (בצילה של ההורטנזיה?) והאזליאות, או יוצאים סתם לסיבוב עם אוולין המדוכאת. (כלה מתאימה יותר לדן? לכן הוזמנה המשפחה — מאחר ואלברט לא ידע שכבר התחתנו?) כשהפרברסונים עוזבים מגיעה מז'נבה אלי, אשתו לשעבר של אלברט, ולא המון סיפורים על הכלב הקטן שלה. נוסעים למילאנו, וחוזרים עם אלמה, ידידתו של האנס. והנה כבר הערב האחרון. באה עוד אורחת, אנגליה הנשואה לאיטלקי, והיא סיפרה איך שיחקה גולף כל היום... אני חושבת על הביקורים התכופים של דן בשנות לימודיו במקום זה. מוזר.

5 בספטמבר

ושוב — בדרך, בנסיעה מאוד מהנה לרומא. אני מתפעלת בדרך מכל קתדרלה שנשקפת מרחוק, מיופי הכפרים והשדות. עוצרים בבולוניה, מסתובבים בכיכר הגדולה — ואני ממש 'זוכרת' איך חיו כאן בעבר — את הצבעים, את הקולות, אפילו את הריחות. חבל לי שכל כך מהר עברנו לאפרוריות של היום. מכאן — מסע דרך טוסקנה, שבה כפרים קטנים נצמדים ומעטרים את הגבעות. ברושים ועצי זית. הכל מזכיר את ציוריהם של הקלאסיקונים האיטלקיים.

שעת הדמדומים מדהימה — אפלולית הערב כובשת את העולם בבת-אחת. אורותיה של פירנצה מקבלים את פנינו. דן מוצא את המלון (יש לו חוש מיוחד!), מחנים את המכונית, אוכלים ארוחת ערב חפוזה ויוצאים לסייר ברחובות. העיר תוססת, מלאה באנשים. פיאצה דלה סיניוריה, דוד, נפטון. נפלא לחזור למלון גרושים בחוויות כאלה.

פיזה, שבה המגדל באמת נוטה על צידו! המון תיירים גרמנים ואמריקאים = רעש. כמה מחשבה מושקעת במבנים המפוארים של המגדל והקתדרלה שבצידו – ואיזה יופי התוצאה. אנו ממשיכים בכיוון ליבורנו. יורד גשם ואנו נוסעים בדרך המתפתלת לאורך חוף הים. אוכלים במכונית. ערב – ואנחנו ברומא. העיר גדושה, ולכן אנו נוסעים הלך ושוב כדי למצוא מלון – וגם את דיק ואירין. מצאנו מלון. אותם נחפש מחר. טיול ערבית קצר, בפיאצות, אף כי השעה מאוחרת, מסתובבים המון ילדים. כל כך שונה מאנגליה ומשוויץ. אנו סועדים בקפה ליד אחת הכיכרות. ליד עמוד החשמל עומדת ילדה לבושה בעליבות, והיא מסתכלת בנו. ילדה יפה. אינני יודעת איך להתנהג במצב כזה. איך מחלקים עם מישהו כזה את רגע האושר והעושר היחסי שלנו? חוזרים למלון. כאן מסוכן לנהוג וגם לטייל ברגל. כאילו אין חוקי תנועה.

ממתינים בבוקר לאירין. לפני ארבע שנים, כשדיק ואירין היו בארץ הייתי עסוקה בצבא – ולא ממש הכרתי את בן-דודי האגדי (סיפורי אבא) ורעייתו. איתה אנו עוברים להשתכן במלון שלהם – והולכים לחכות לדיק במסעדה. אנחנו משלמים. כשדיק מגיע, הוא מלא בסיפורים לאירין, ואף שהם מדברים אנגלית, אין לנו מושג על מה הם מדברים. אז אנחנו ממתינים שיתפנו אלינו. הימים חולפים מהר ברומא. שמענו הרצאה של דיק בקונגרס ההיסטוריונים (שבגללו הוא ברומא, וזו הזדמנות הפגישה שלנו), ביקרנו במזרקות של טיבולי, שהרעיפו צינה נעימה אחרי החום והיובש המעיקים בסוירים ברומא ונפלאותיה. נסענו לאוסטיה – חוף הים והעיר העתיקה. זה היה מקום שוקק חיים פעם, אבל כיום אנו מטיילים בין השרידים, מתפעלים מהארכיטקטורה החכמה של העבר הרחוק. ביקור במוזיאון של הוותיקן ואוצרותיו, ואפילו ברכה מהאפיפיור, בשעה שאנו עומדים עם הקהל הרב שממתין לדמות של הוד קדושתו באחד מהחלונות הרבים של הבניין הענק. כולם כורעים ברך כאשר האורות נדלקים באחת, והאפיפיור אכן מופיע בחלון. "הוא יוצא גם ב-5:30" אומר בגאווה האיש שעומד לידנו, ומציע לנו לקנות ממנו מגזינים. ערב אחד אנו מבלים בחברתם של היסטוריונים מישראל – טלמון ופראוור (יעקב טלמון, פרופ' להיסטוריה של העת החדשה; יהושע פראוור, מגדולי חוקרי ממלכת ירושלים והצלבנים).

דיק במיטבו, להם יש הומור פולני עשיר, סוף כל סוף אפשר לדבר קצת עברית. ערב אחר אנו מבליים עם חבר ללימודים של דן – רופא רומאי קטן קומה. נוסעים לאלבאנו, קסטל גונדולפו ומארינו. כולנו במכונית: החותנת (בכובע) ובעלה, החבר, אשתו וילדתם טוטה. הלילה חשוך, עצי האורן רועדים מקור, ושקט גדול כשאנו עומדים על שפת אגם שנוצר בלוע של הר־געש. החברה נעימה, התחושה חמימה, על אף קשיי השיחה. אוכלים פיצה, מאנסו בולטו ואינסלאטה ורדה, וחוזרים לרומא. פוגשים את מישלין, הולכים למסעדה קטנה, רואים המון ילדים מסביב. חם להם לבלות בחוץ במשך היום, מסבירים לי.

11 בספטמבר

אנו מתכוננים לנסוע לנאפולי לשלושה ימים, כי דיק צריך לחזור ב־15 בחודש (*). יורד גשם זלעפות, ולכן אנו מחפשים כיסוי מתאים למזוודות על הגג – ומבקרים בשוק הפשפשים של רומא. משם יוצאים לאסוף את דיק במתחם של ה"אקספוזיציונה" – קבוצת מבנים מונומנטאליים בארכיטקטורה פאשיסטית שהקים מוסוליני. דרך לאטינה אנו מצטרפים ל־וייה אפייה ואנו על דרך המלך לנאפולי. חולפים על פני אגמים, חוף הים ואזורים הרריים מאוד. נוף מגוון ומרהיב.

ממרחק נאפולי יפהפייה – כחול המים במפרץ, הבתים הצמודים אל ההר מקו המים ועד לעננים שבראשו. זה נראה כמו תפאורת תיאטרון. עוד מעט יתחיל המחזה. אבל. העיר מאובקת, מוזנחת, והאנשים בה גרים בתת־תנאים. עברנו רובעים שבהם נראה כאילו הבתים נבנו מערמות של אשפה, על פי ציווי של הוקוס־פוקוס, ושנדרש אף פחות מזה כדי שהם יתפוררו.

בדרך לסורנטו דן מוצא את מלון 'לונה רוסה'; אצלם כבר סוף העונה, אבל הם מוכנים לארח אותנו. בחדר שלנו, חדר ענק, מאוחסנים גם רהיטי המרפסת הגדולה, שממנה אנו משקיפים על מלוא נופו של מפרץ סורנטו בלילה. "מראה של מיליון דולר" אומר דיק.

ארוחת הערב פשוטה: פירות־ים מטוגנים וצי'פס. ברקע מתנגנים תקליטים של מוסיקה עליזה ומדבקת בקצביותה. חלומי.

(* הערה: בקריאה עכשיו לא ברור לי אם בדרך השתנה משהו בלו"ז של דיק, ובעקבות כך בתוכנית להמשיך לסיציליה, או שטעיתי ברישום ביומן המסע.

12 בספטמבר

נוסעים לאורך החוף של המפרץ. מטפסים מאמאלפי לראוולו. מחפשים בדרך מקום חנייה כדי לאכול צהריים. על פנינו חולף איש זקן עם עגלה וחמור, הוא מציג לנו מים. אחר הארוחה ממשיכים בנסיעה ופוגשים את הזקן, העגלה והחמור — בדרכם מראוולו — והדרך ארוכה. נראה שהוא יוצא משם מוקדם מאוד בבוקר, יורד להביא את המים — וחוזר בחשיכה. וכך, בדרך חזרה אנו שוב חולפים על פני הזקן, החמור והעגלה שבה הוא מביא את המים. איזה חיים.

באזור זה מגדלים גפנים בכל מקום, בין ועל הסלעים. בכניסה לסלרנו ניצב מבנה מוזר ומיוחד — בית חרושת של קרמיקה, כולו מכוסה באריחים. איני מעזה להיכנס, כי מצבנו הפיננסי אינו מזהיר. חבל, אני אוהבת מעשי קדרות, ונראה שיש שם דברים מעניינים. אבל דן נכנס, חוזר עם חמור ירוק (כמו המכונית, וכך שניהם זוכים לכינוי 'אייר') וכד קטן עם גלזורה מוזרה, כאילו הדביקו עליו מלח גס.. ילדים מתאספים סביב המכונית, ומביטים בנו בסקרנות משועשעת.

הגענו לפאסטום. גשום מאוד. מצאנו חדרים בבית גדול המשקיף על החורבות. הבית ישן מאוד, החדרים גדולים וגבוהים, התקרה מטפטפת והאמבטיה דולפת. אבל המסעדה יפהפייה, וכל הקומה העליונה לרשותנו, כולל חדר אירוח-סלון מצופה באריחים מצוירים. על חוף הים, בחצר מזוהמת למדי של בית הקפה, אנו מתמודדים עם סנדוויצ'ים של סרדינים ויין לבן, שיש לו ריח של דגים. שני כלבים מאוד רעבים מתחילים להסתובב בשטח — ואנו מעבירים אליהם בשמחה את שאריות הלחם השמנוני. הם נהנים — ואנחנו הולכים לישון.

13 בספטמבר

השכם בבוקר ואנו כבר מבקרים בחורבות המקדשים של פאסטום. גשם ירד כל הלילה, ועכשיו הכל רחוף ונקי מאבק, העלים מבריקים, השריידים נראים פחות חורבות. יש הילה של קדושה. אבנים ענקיות הובאו לכאן כדי להקים את המקדשים. עתה רובן מפוררות בשטח והצמחייה פורצת ביניהן. מבנה אחד שרד וניצב בשטח — גדול, מלכותי, נפלא.

בשקט השורר אפשר ממש לשמוע את הרוח כמו שנדמה שאפשר לשמוע את שירת הפולחנים שנערכו כאן לפני מאות שנים. זה יופי הקשה לתיאור. אין לי מספיק מילים כדי לכתוב מה באמת חשתי כשהגעתי, איך הגבתי ואילו רשמים מותיר בי מקום

זה. בעצם — כל מקום כזה. זכרון פאסטום נחרת בי. אולי זה מספיק כתיאור. בגלל הגשם נחשפו ונטלתי כמה שברי זכוכית וקרמיקה, ואפילו מטבע קטן ושחוק. כל היום יורד גשם. אנו נוסעים בדרך מתפתלת על ההר, בין עצי ערמון ענקיים. יש לי בחילה, כאילו שאני שוב ילדה שנוסעת בדרך אל או מירושלים. משונה — לא רואים שאנחנו נוסעים על תחתית המגף האיטלקי, בדרכנו לחצות מחר את מיצר מסינה ולהתחיל את הביקור בסיציליה.

14 בספטמבר

ראשית הנסיעה אל רג'ו קלבריה מעוננת, אולם ככל שאנו קרבים אל החוף הדרומי, מתבהרים השמיים. אנחנו והמכונית עולים אל המעבורת. אנחנו יורדים לבר של המחלקה הראשונה ושותים קפה, אף כי יש לנו כרטיסים של מחלקה שלישית. מותר? נוחתים בסיציליה. רוב שטח הנמל בנוי מחדש בגלל ההרס שנגרם במלחמה. בהריסות שנותרו גרים אנשים. סלאמס. אבל לעיר עצמה סממנים אירופאים בניחוח ים-תיכוני. משהו לבנטיני, כמו יפו בגדולתה ואולי ביירות או אלכסנדריה, כפי שהן מצטיירות בספרות. חם מאוד, לשם שינוי.

אנחנו עושים פיקניק בפארק, סיבוב בעיר — ויוצאים בשעת הסייסטה, שבה נשים יושבות בפתחי הבתים, גבן מופנה אל הרחוב, ורוקמות. הלאה — כמו אצלנו — סאברס וקקטוסים אחרים, פרדסים, פרדסים, מאזור החוף אנו עולים אל טאורמינה: עיר קטנה, שבתיה קטנים ודי מצועצעים, פונה אל הים. רחובות צרים ותלולים, הרבה עצים, פרחים ואבנים לבנות. יפה. הרבה חנויות עם מזכרות ועבודות-יד מקומיות, שמבוצעות באמנות ובטעם רב, ומאוד יפות. יש כאן רקמות מרהיבות, אריגות ודברי קרמיקה יפהיים. מאוד מתחשק לי לקנות, אבל יש לי מעט כסף.

דרך אחת הסמטאות הצרות, שעולה בין הבתים הצפופים, דרך שער קטן ועוד מספר מדרגות — ולפתע כל המדרון נגלה לעינינו. מצד אחד — בתים ועצים בשיפוע היורד אל הים, שנפרש עד האופק הרחוק. מצד שני — אמפיתיאטרון גדול ויפה, מהתקופה היוונית. אתר מושלם, מידות מושלמות. גם כיום משמש המקום להצגת המחזות היווניים הקלאסיים — ואכן, יש כאן עובדים המכינים את הבמה לקראת מופע. כאן ברור השילוב בין האמנות לקודש, פירותיה של הרוח האנושית במיטבה. הערב יורד ועלינו להגיע לקטניה. נוסעים בלילה צלול, הכוכבים מנצנצים ויש ריח חזק של הדורים. כמה זכרונות מעלים הרוח והריח! כמה חוויות של ילדות ונערות

ברחובות, שאחד מסמליה הוא תפוז! רחובותיה של קטניה מוארים ומטיילים רבים טובבים ברחובות — כאילו כל האוכלוסיה יצאה מהבתים. מצאנו מלון, מצאנו מסעדה — כל מה שדרוש אחרי יום גדוש.

15 בספטמבר

את הבוקר אנו מבלים בסיור בעיר, בנקודות בעלות עניין, על-פי מדריך התיירות, שמציין בתחילה את פרטי הפרטים של קורות העיר במלחמת העולם השנייה: מספר ההפצצות, המתים והנפגעים, ורק אחר כך מה נותר. לא הרבה, מסתבר — שוק ומצפה (שכל הנצפה ממנו הם גגות מוזהמים ועצים מאובקים) והלידו של שלושת הקיקלופים — חוף ים המלא בסלעים עצומים. לא נעים לשחות. ההפתעה המשעשעת היא השוטרים, שעומדים על בימה קטנה בצמתים ומכוונים את התנועה. הם נראים כמו בובות לבושות מדים עם כפפות לבנות ומאותתים בידיהם כאילו הם בובות על חוט. או בלט.

אנו עולים על האטנה. היום מעונן. מרחבים שחורים שרק פה ושם צומח בהם משהו ירוק. גפנים? עשבי בר? ואחר-כך נוסף גם הצהוב של החזיות הדבוקות אל הסלעים הפזורים בשטח. האדמה נקרעה כאן לחתיכות. אפשר להבין את המיתולוגיה והסיפורים על ענקים המשליכים סלעים, חורשים לאבדון את ההר ומותרים אחריהם ארץ מתה. ממשיכים לעלות והצבעים השולטים, חוץ מהשחור, הם אפור, אומברה שרופה וסיינה שרופה. ארץ שרופה ומתה.

על ראש האטנה נח ענן. איננו יכולים להגיע לשם במכונית. עדיין סוללים את הדרך. אז דן ודיק יוצאים מהמכונית (הם יושבים לפנים, כמובן) וגם אני מנסה לפתוח את הדלת, ולא מצליחה, בגלל הלחץ של הרוח. עוד מאמץ, ואני בחוץ, בקור וברוח. איני צריכה להתאמץ כדי להשיג את דן ודיק, להפך. כמו בסיפור של מדע בדיוני, אני מאבדת את כוח המשיכה, ונישאת בריחוף קדימה, הלאה והלאה. זה נעים, עד שאני נוכחת שאיני יכולה לעצור, ואני על פתחו של הלוע! מרגע אימה זה מציל אותי דיק, שתופס אותי בחוזקה, ומייצב אותי.

עכשיו אני יכולה לראות בלוע את בטן האדמה — עמוק בפנים קארמין אדום עמוק וצהוב זרחני ממוסגרים בשחור. משום מה אני חושבת על לידה. יש משהו אדיר, נפלא, שכופה עצמו עלי. אני שבויה בתחושת הכוח המדהימה שנובעת מתוך הלוע — כה קרוב, כה קרוב — שמשאירה אותי חסרת-אונים, המומה מהיופי המוזר הזה. אני מרגישה מאוד לבד. הנוף מסביב, הקור והרוח גורמים לי סחרחורת — אבל

קשה להינתק מהמקום. האווירה בדרך חזרה מדוכדכת. קשה לחוות את מראה האדמה השסועה, המגלה את קרביה כאילו באונס של אותו ענק מיתולוגי. אולי צריך ללטף אותה, לחבק אותה ולהרגיע אותה. גם אותי. אני על סף הבכי כל הדרך.

16 בספטמבר

אנו עוזבים את קטניה וממהרים לצאת ממנה אל עמקים ירוקים, אל שדות שנחרשו וצבעם חום בהיר, או שדות שטרם נקצרו והם צהובים מחיטה או שעורה וירקרקים מתירס צעיר. חולפים גם על שטחי בור, שיש בהם צמחים קוצניים עם פריחה צהובה או סגולה, כמו אצלנו. אלא שכאן יש גם, בעונה זו, פעמוני גשם בצידי הדרך ובין הקוצים, וכבר מתחילים להצהיב העלים בעצים. במעלה ההר נעצרת המכונית, וזהו – תקלה. מכונית חדשה, ובכל זאת – תקלה. דן מחטט בקרביים ומגלה שנשבר איזושהו קפיץ, שאין לנו תחליף שלו. אנחנו נשארים ליד המכונית ודיק תופס טרמפ על משאית-טרנטה כדי להגיע לאגיירה.

וזהו יד הגורל – שכן היינו יכולים לחלוף על פני המקום, כפי שעברנו מקומות רבים – מביטים מבעד לחלון הרכב, כשאנחנו מעירים משהו על הבתים, האנשים וממשיכים הלאה. למקומות אלה היתה ישות ייחודית בשעה שעברנו לידם אך קצרצרה. אחר כך הם נטמעו בתוך תבנית נוף המסע ופסקו להיות מקום שיש לו שם. ואילו אגיירה...

המכונאי מגיע עם חבר בטופולינו. מחייך. אחרי חצי שעה אנחנו כבר יודעים הכל על חייו, נישואיו ודעותיו. אנחנו גם מספרים לו עלינו – והוא לא מבין למה אין לנו ילדים. השיחה מתנהלת בתערובת של איטלקית וגרמנית, בשעה שאנו ממתנינים למכונית גרר. כשזו מגיעה, אנו עולים אל הכפר, וממתנינים במוסך. מסתובבים ועובדים כאן המון ילדים. חלקם חניכים, חלקם סתם מבלים כך את הקיץ. אחד מהם יתום. יש גם המון זבובים ומעיץ סערת חול.

ההמתנה מתארכת. לקראת צהריים אנחנו הולכים אל האלמנה שמשמשת מעיץ אכסניה מקומית לסוכנים נוסעים (או לנוסעים תקועים). איירין ואני מסתכלות איך היא מבשלת, ומנסות לדבר איתה, כדי ללמוד כמה טריקים של בישול איטלקי אותנטי. אוכלים במרפסת, שהיא הגג של הסינמה המקומי. 6,000 תושבים, קולנוע אחד. האוכל מאוד יקר, יחסית למחיר של חדר לשינה. בשעת האוכל מספרת האלמנה לדיק ודן שהמוסך עובד מאוד באיטיות. כאילו שאנו לא יודעים. אולי היא בעצם התכוונה שניקה חדרים ללילה? חוזרים למוסך, לזבובים ולחול. מסתבר, שמאחר ולמוסכניק

אין את החלק השבור, הוא נסע לעיר הסמוכה — Enna כדי להביא חלק חדש. כשהוא חוזר, התיקון אורך אולי עשר דקות. כולם מחייכים ושמחים, אפילו במשך חצי השעה של העמידה על המקח בין דן לבינו על המחיר המופרז שנדרש לחלק ולתיקון. וככה אנג'יררה נשארת מוטבעת בזכרון.

הדרך ל־אנה עוברת בין הרים ובין גבעות, הנוף נהדר, מזכיר את הבית, ויש בזה משהו שמח ומשהו עצוב. מצד אחד אני כבר נורא מתגעגעת, מצד שני אני מרגישה שאני כבר מתקרבת. מ־אנה, שהיא עיר שיש בה חדש וישן, משהו מהמערב ומשהו מהמזרח, אנו ממשיכים אל אגריג'נטו, שמקבלת את פנינו בשעת השקיעה בשדות שבעמק. מצאנו מלון שנקרא "טמפל", חיזוי של מחר.

17 בספטמבר

יש כאן ארבעה מקדשים (*) — ואחד מהם כבר נראה, גאה ומבודד, על הגבעה מעבר לכביש. צללים עדיין דבקים במקדש, שאריות של הלילה, שרידי קור הבוקר — ובמהירות עולה הריח המאיים המלווה את השמש; ריחו של יום חם. עמודי האבן עומדים כבתפילה ליום החדש, משקיפים על הים, על עצי הזיתים ועל הקברים הפזורים בשטח.

כך נראה האלמוות — משלח את הלילה, מקדם את פני היום, בלב כרמי זיתים עתיקים, משקיף אל הים. וזה כל כך יפה. גם המקדש השני והשלישי מפעימים. בין העשבים השוטים שליד המקדש הרביעי שוכב ענק של אבן. שוכב ער, נדמה, כי זרועותיו מורמות ומכופפות מעומס המטען שהיה מחובתו לשאת. ענק שהוא מעין שילוב בין אטלס לקריאטידה (עמוד אדריכלי מפוסל בדמות אישה הנושאת חלק ממבנה או תומכת בו) ונפלא משניהם, דווקא משום שהוא שוכב ולא מובס. אין ספק, הוא ענק.

פגשנו בין החורבות איש זקן, שהיה בניו־יורק לפני ארבעים שנה. הוא מגחך, לא מאמין, כאשר דיק אומר לו שבשבוע הבא הוא יהיה בניו־יורק. הנסיעה שלו לשם, כנראה, ארכה מספר שבועות. ואולי הוא אפילו עדיין נושא את זכר החלומות והחרדה של לפני הנסיעה שלו אל מעבר לים. הוא נראה לי זקן מאוד, כמעט כמו הענק השוכב, רק הרבה יותר קטן. צמוק, ואולי מובס. נוסעים הלאה — ויש אדם מת בדרך, שוטרים ומכונניות. תאונה. בווהר יופיו של בוקר זה, שהכל בו נראה לי כה נצחי, משוטט לו גם המוות.

חוצים את סיציליה בדרך לפלרמו. בדרך עושים פיקניק תחת עץ ענף. הנסיעה חולפת במהירות – הנה כבר הים, והמפרץ היפה של פלרמו. רואים את הצבע הכחול העז ומריחים את המים, בתים גדולים בצדי הדרך – ואנו בליבה של העיר. אנו עולים להר כדי לחפש מלון ליד מונריאלה, ולא מוצאים. חוזרים וסובבים ברחוב הראשי ובוחנים את אפשרויות הלינה במקום. דן כבר עצבני, אני ממש מרגישה רע, וכבר לא אכפת לי שמצאנו במלון מזוהם חדר קטנטן בקומה העליונה, שחלונו פתוח אל תחנת הרכבת. דיק ואירין ממשיכים לחפש.

דן ואני לבד. על אף שאנו עייפים, אנו יוצאים לטייל – ומגיעים אל השער הסגור של סן ג'ובני דלי ארמיטי – ואני כל כך נרגשת, כי אני משוכנעת שזה המבנה והגן שרישום שלהם בספר שימש אותי בעבודה של בית-הספר! אינני מפסיקה לדבר, אני ממש מקשקשת – ודן נראה מודאג. הוא לא מבין, אבל אני חשה כאילו פגשתי ידיד מאוד אהוב וותיק. כל העצבנות והמתח בטיול עם דיק ואירין, וכל העייפות של היום נגוזו למראה הגן בשעת הערב.

מגיעים לשוק. עוצמת הצבע, הריח והרעש מדהימה. יש כאן הכל, ובכל צורה, צבע וטעם. החיות מדבקות, אני מרגישה הרבה יותר טוב, נפלא אפילו. זה מאוד שונה מהתחושה הנפלאה שחשתי באגריג'נטו, כאן הכל שורשי מאוד, חי מהקרקע, מעורב בסביבתו. וגם זה נפלא. ארוחת ערב ב"דנינוס" – כל כך מקומי – משלימה את חוויות היום.

(* הערה: ב-29 ביוני 2000, במסגרת הקורס במכון אבשלום על תרבויות האיים בים-התיכון, למדנו על סיציליה. הוצגו, כמובן, גם שקופיות. מההרצאה והתמונות ניכר שעברו מאז הביקור שלנו המון שנים. באגריג'נטו, נאמר לנו, ישנם 10 מקדשים. יש שם גם מוזיאון, שבו מוצב אחד הנפילים שנפלו, וגם נאמר שהרומנסק הסיציליאני – כמו זה של סן ג'ובני – הוא אחד ממאפייניו המיוחדים ביותר של סגנון שנוצר דווקא באי הזה. לא פלא שהייתי נרגשת.

18 בספטמבר

אנחנו, במלון שלנו, ישנו טוב. דיק ואירין, במלון שלהם לא. שמחה קטנה לאיד. את ארוחת הבוקר אנחנו אוכלים במלון "סאבוי" במונריאלה. מבעד לאובך הים בכל זאת נראה כחול מאוד וקריר. התגובה האנושית ליופי שונה ומשתנה, כי גם יופי שונה

ומשתנה. ישנו יופי מהמם, שמגיבים עליו באלם. גם הלם־אלם מחשבתי. רק רואים, שומעים ו/או נוגעים. כמו בפאסטום, אגריג'נטו, טאורמינה ובאטנה. כל מקום שונה, יופיו שונה; והתגובה אחת.

כך גם בקתדרלה הביזנטית של מונריאלה, שבה האפלולית מוארת מבעד לחלונות הצבעוניים וזהב המוזאיקות מבהיק בחלל העמום, כמו אורן של גחליליות בלילות ירח של קיץ. מי היו האמנים שזה פרי דמיונם ועבודתם? ההרמוניה מושלמת – של הארכיטקטורה, שיבוצי השיש והעץ, הגילופים בשיש ובעץ, המוזאיקות והוויטראזים. הכל שמור היטב, על אף מאות השנים שמקום זה שירת דורות כה רבים, שמצאו כאן, בהרמוניה הזו, את הנחמה והשמחה. במנזר הסמוך יש גן מסוגר בשדרת עמודים מקורה. כל עמוד שונה, מעוצב ומגולף לתפארת. כל עמוד הוא סיפור־מנגינה באבן. הצמחייה בגן מטופחת, דשנה. השקט והיופי משרים רוגע עמוק. אינני רוצה להתעורר מהחלום הזה.

חוזרים לפלרמו. ביקור בסן ג'ובאני דלי ארמיטי – שיופיו מועם לאחר הביקור במונריאל, אף כי גם כאן גן המנזר עשיר בצמחייה, שפריחתה צבעונית יותר מזו שבמונריאל, עליזה יותר. הקאפלה הייתה מסגד והפכה לכנסייה. הוכחה נוספת לנצחיות האמונה האנושית בנפלא מאיתנו, ומחמאה לבחירת המקום כמקום פולחן. משם לדואומו, ואחר־כך נסיעה לאורך החוף ובנמל. כאן עוגנת קבע אוניית מפרשים אנגלית, זכר לימים טובים ומפוארים. שוחים בלידו, מבקרים בעוד כנסייה, וחוזרים למלון כדי לארוז את חפצינו לקראת ההפלגה בלילה אל נאפולי. כדי שאוכל לשאת את טלטולי הספינה, אני בולעת דרמאמין, נרדמת בפלרמו ומתעוררת בנאפולי.

19 בספטמבר

פומפיי – הבית הנקרא "וילה דיי מיסטרי", עירום, ונראה כמו בית בן־ימינו שעדיין לא הושלם. חדר אחד שומר שנים על שנים את סודותיה של איזושהי כת בציורי קיר מדהימים, על רקע בגוון אדום זוהר, שלמעשה, אינם ממש מפוענחים, ואחרי מאות שנים שמורים במלוא יפעתם רישומים מרהיבים של יד קלה ומיומנת. אחד התיירים המסתובבים בשטח, אמריקאי, מתייצב מאחורי דלפק של חנות – שבשעתה מכרו בה שמן ויין – ומכריז בקול על מרכולתה. והמהתלה הזו כל כך נכונה! המקום כאילו קם לתחייה. הנה, יש קונים בשוק. אילו, כמו במקומות רבים אחרים באיטליה, העיר לא הייתה מתכסה באבק הגעש, אלא שורדת ומיושבת במהלך כל השנים שעברו –

נדמה שלא היו חלים בה שינויים רבים. העיר של אז נראית כמו הרבה מהמקומות כיום שעברנו בדרכנו – רחובות וסמטאות צרים מרוצפים באבן, החנויות בחזית, הבתים מאחור, פה ושם בית מרשים, וילה יפהפייה. ואולי לא, אני חושבת, לאחר הביקור באמפיתיאטרון, בפורום ובווילות האחרות, המעוטות בציורי קיר ובפסלים. ראיתי את המתים – אותו זוג שנלכד לנצח בחיבוק (של חמלה וגוננות? של רצון להרחיק כל מה שמתרחש מחוץ להווייתם של שניים אלה?) ואיני חדלה לחשוב עליהם, מעורטלים עתה לעיני כל, אולי בעיצומו של מעשה אהבה פרטי מאוד.

נוסעים למוזיאון בנאפולי, שבו שמורות שכיות החמדה החשובות מפומפיי ויצירות אמנות רבות אחרות. אבל אין זמן לבקר בפּינאקוּטקָה, ואנו נאלצים להסתפק באגפים של יוון ורומי, להתבונן בהערצה במעשה ידי האדם, כל כך מזמן, בשיש הקריה, בברונזה הכבדה וביצורי הקיר הדהויים, ולהישאר עם כל תאוותנו בידנו לראות במקור את עבודתם של הציירים מתקופות מאוחרות יותר. לכן לא מתאים לי הפתגם "לראות את נאפולי ולמות". אני רוצה לחזור.

20 בספטמבר

רומא. אנו נפרדים מדיק ואיירין. סופסוף אנחנו לבה, רק שנינו. ממשיכים לסייר בעיר. גבעת הקפיטול. הנוף המרהיב מקאסטלו סנט אנג'לו. הפורום רומנוס, הפאלאטין, הקטקומבות. בכל אחד מעתיקותיה של רומא יש גם משהו משלנו – מהרקע היהודי או התרבותי בכלל. כל אתר כזה מעלה בדמיון הווי וחיים כביכול מוכרים – מהספרות, מהסרטים, אבל הגודל והעוצמה והיופי של העתיקות עולה על כל מה שדמיינתי בשעתו. מראש בניין ה"וורלד הלת' אורגניזיישן" אנו מסתכלים על העיר שלרגלינו. מדהימה, מפתיעה, משעשעת, מלאת חיים. חלפנו מרחוב לרחוב, מכיכר לכיכר, עלינו וירדנו במדרגות, נדחפנו בין המוני האנשים המשוטטים, הסתכנו בנסיעה בשדרות הרחבות ובסמטאות הצרות, היינו משני עברי הטיבר, טעמנו מכל טוב – ועדיין לא שבעתי. אבל אין ברירה. עלינו לעזוב.

22 בספטמבר

נוסעים ל-ויטרבו. חולפים דרך שער העיר בין בתים עם כניסות אפלות לאורכן של סמטאות צרות צרות ומגיעים למזרקה בפּיאצָה. מולנו, בראש הגבעה, מתנשא

הארמון שבו נבחר האפיפיור עד שיוצא עשן לבן. ממשיכים בנסיעה דרך העיר העתיקה (מחוץ לחומות כבר רואים מה יהיה עתידה הכעור של העיר המורחבת) ואני שמה לב לכך שנשות ויטרבו יפות ושונות מכל אלה שראינו – שערן חום בהיר וצבע עורן והעיניים כעין הזית. אומבריה. אורביטו – וחזית הקתדרלה המדהימה שלה. הקרמיקה המיוחדת לעיר (אצל הדוד אלברט אכלנו ממערכת כלים כזאת, ואילו אני רכשתי צלחונת). המלצרים נמצאים מחוץ למסעדות ומפצירים בעוברים ושבים להיכנס למסעדה 'שלהם'. הלאה – דרך פרוג'יה, על פני מבצר עתיק החולש על העמק, אל אסיזי. סיפורים כל כך רבים מתקשרים לציורים של בליני על הקירות העתיקים בקתדרלה. אף ציור לא יכול להמחיש לי את מה שמצטייר בראשי בהקשר לשם המקום ולפרנסיס הקדוש. ממשיכים לארצו.

23 בספטמבר

סופסוף הגענו אל ציורי הקיר של פיירו דלה פרנצ'סקה! הטובים שבהם, אומרים. המקום אינו משומר טוב, לכן קשה להבין איך השתמרו כאן הצבעים בכל עוזם ויופיים. אני נושאת בראשי ובנפשי את תמונת "לידתו של ישו" של האמן ב"נשיונל גלרי" בלונדון, זו שהראיתי לזיהר כשביקש לראות מה גיליתי בשנת הלימודים הראשונה שלי שם, וגם הוא התלהב, כמו שיזהר יודע להתלהב, והחל לשיר עם הציפור (ירגזי?) לפי הקפלים בגלימות המלאכים הניצבים מעל לעריסתו של התינוק בבקתת העץ על רקע השלג במקום שאמור להיות בית-לחם. שם רכשתי לי גלויה למזכרת. כאן אין. סיינה. מבחינתי, עד היום זה היה שם של צבע. עכשיו נוספו לצבע דימויים של בניינים ענקיים, יפהפיים, רצפות שבהן שיש בגוונים שונים משולב ל'שטיחי' ענק, האיורים הצבעוניים והמוזהבים בספרים והאיקונות המצוירות על לוחות עץ שראינו במוזיאון. פירנצה – שאני עדיין קוראת 'פלורנס'. יוצאים לרחובות, לקניות, ואני מרגישה מאוד בנוח. מכירה את המקום.

24 בספטמבר

אנו נשארים כאן מספר ימים. מטיילים כמו לפי הספר – הדואומו, הבפטיסטריום, הארמונות, המוזיאונים, עולים לפיאסולה ולסנט מיניאטו לראות את הנוף. רואים הכל – ולא את אפס קצהו. כל יציאה לרחוב היא חוויה. כמה הייתי רוצה להיות ולחיות

את עברה המפואר של העיר, מעבר לדמיוני, עשיר ככל שיהיה: לראות את ההמון הצוהל, בלבוש הצבעוני של התקופה, בפיאצה דלה סיניוריה, לקנות אצל צורפי הכסף את פרי אומנותם בחנויות שעל ה"פונטה וקיו" המשוקם, להאזין לדרשותיו הסוחפות של סאבונרולה בקתדרלה (אבל לא להיות נוכחת בשריפתו... זאת הבעיה של מין רצון כזה – כלל האפשרויות הגלומות בו...) אני מסתובבת בין המון צוהל, שומעת את הקולות – בשפות רבות ושונות, נהנית מכל רגע.

אני מתפעלת מעבודות הטקסטיל השונות – עיצובי האופנה, הסריגים, הבדים המודפסים. איזה עושר של דמיון וצבע, שילוב של עיצוב מסורתי עם עיצוב מודרני, שילוב החומרים השונים והעתקה מחומר לחומר, כמו שראיתי בחנות של "רוברטה" – שבה הכל, ממש הכל – מטפחות, חולצות, ארנקים, מטריות ומה לא – מעוטר בעיצוב אחד הנושא את חותמה של רוברטה. מדהים. אבל יקר. ובכל זאת, אני קונה. הייתי רוצה יותר – אך מסתפקת ב'שאריות' הנמכרות בשוק, כמו ההדפס המופלא בשחור על משי אדום (כמו שדן אוהב) שאליו אני מצרפת מיד תיק ונעליים מעור של בת-יענה, באדום, כמובן.

28 בספטמבר

מפלורנס לראוונה. גשם. בקתדרלה ביזנטית יפהפייה נמצא קברה של הקיסרית, המואר מבעד לחלונות של בהט באור צהבהב. באפלולית, מנצנצת המוזאיקה שמעטרת את התקרה. כמו כוכבים בלילה בהיר. שקט מאוד בחלל הגדול. מקום יפה להיטמן בו. אנו ממשיכים לקאפלה של תיאודורה כדי לראות את המוזאיקות היותר מפורסמות של ראוונה. אנו צועדים פנימה ואחד אחד קרבים אלינו הקדושים שעל הקירות. אין צורך שיעשו בינינו הכרה. אלה מכרים ותיקים. הנה, אנחנו אפילו מזהים את היד שמופיעה על הכריכה של ספר ה"סקירה"! מבקרים גם בכנסייה על חוף הים, שבה עוד מוזאיקות מהעבר צובעות את הביקור שלנו היום בגוונים זוהרים, אף כי יורד כל הזמן גשם. לאורך החוף אנו עוברים תעלה גדולה כדי להגיע למאריני. דן מחפש את עברו. כאן הוא היה, כאשר שירת בצבא הבריטי. בזמן שעבר מאז הכל השתנה. לא מצאנו את הבית שחיפש, רק מרחבי החול עם צמחי חילפה נראים מוכרים. בגשם שוטף אנו חוזרים למלון.

הדרך לוונציה כאילו עוברת דרך מטע תפוחים אחד גדול. אחר כך סתם שטחים — ואז רואים את הים והאיים שעליו. המכונית נשארת מאחור, צריך לחזור ולהתרגל לתלות באמצעי תחבורה אחרים ולמצב שאוטו אינו ארון בגדים או מחסן. ספינה-בוס (איך לומר אוטובוס ששט?) מסיעה אותנו אל תוך העיר, למלון. מחלוננו אני רואה איך בונים בתים במים, כי לידינו יש אתר בנייה. אבל החדר קטנטן. בכיכר סן-מרקו — פגישה בלתי צפויה עם הפרברסונים. במשך יומיים אנו סובבים בעיר הצפה, שבשטחה הקטן יש אינסוף של מראות וחוויות. והכל צף — הפיאצות, הארמונות המהממים (גם אם, ואולי דווקא משום שהם נושאים את חותמם של הזמן ושל הים), הגונדולות והספינות-בוסים, הגשרים, השווקים והלכלוך. אנו סובבים בעיר בידיעה שלא נוכל לראות את כל מה שעולה בראש כאשר אומרים ונציה: לא את הדברים הממשיים (זה הבית של מרקו פולו? היינו כבר בבית המכס?) ולא את הדברים שהם ממש בראש (מכאן יצאו הספינות אל עכו? כאן התרחש "מוות בוונציה", הספר של תומס מאן, כאן בילתה פגי גוגנהיים?). כאן ראינו את תערוכת ג'ורג'ונה (צייר ונציאני בתקופת הרנסאנס).

1 באוקטובר

אתמול חגגנו את יום הולדתי. רק דן ואני. אבל חגגנו — עם יין, נאומים ושירה. מוזה, לא הכרתי אותו לפני שנה, אבל הזמן שאיתו נדמה לי כמו תמיד איתו. כאילו קודם לא הייתי שלמה. עכשיו כן. עובדה, אתמול בערב ישבנו בחדר הקטן ושרנו "לא ביום ולא בלילה". נוסעים לטריאסט. המקום די עלוב. מאוחר מדי אנו מגלים שפג תוקף הוויזה שלנו ליוגוסלביה. דן מודאג מאחר ולא ברור איך ינהגו איתנו עכשיו ואם יחדשו את אישור המעבר. מחכים ומשתעממים. אין כל כך מה לעשות בעיה, ולכן הולכים בערב לקולנוע ורואים סרט אמריקאי, מדובב באיטלקית. זה מצחיק מאוד לראות את ג'יין ראסל וג'ף צ'נדלר מהמערב הפרוע מדברים באיטלקית, וביחוד מפני שאין כל התאמה בין תנועות השפתיים ומשך המשפט כפי שנראה על המסך לבין מה שנשמע בדיבוב.

3 באוקטובר

חיכינו עד היום, ורק אחר הצהריים קיבלנו את האישור המיוחל, ובשעה שלוש עברנו את הגבול ליוגוסלביה. זה לא היה כל כך פשוט. כמו במקומות אחרים באירופה, זה

לא מפליא שהיוגוסלבים לא יודעים איך להסתכל בדרכונים ישראלים בעברית. אבל כאן לא מוכנים לקבל עזרה, ומיד שולחים בנו מבטים זועפים. אנשי המכס בוחנים כל דבר, בייחוד את המצלמות. המצלמה החדשה של דן ממש מוציאה אותם מדעתם. אין ממש תקשורת, ולמעשה, אין להם עניין בתקשורת. אין חיוך.

3-6 באוקטובר

יוגוסלביה. אישור למעבר של 48 שעות פירושו מסע מטורף ושינה טרופה. במהלך שעות אלה עברנו לעולם שונה מזה שאנו מורגלים אליו, בקו התפר שבין מערב למזרח אירופה. ארץ שיש בה הרבה ניגודים שקשה ליישב אותם בפרק הזמן הקצר הזה, ולכן נראה שהם יחקקו בזיכרון במלוא קוטביותם, בלי הנחות.

מהגבול אנו נוסעים באזור מיוער עד רייקה, שהיא פיומה האיטלקית. חשמליות ועגלות בלבד. ממשיכים לזאגרב, שמשמרת משהו מתקופת הממלכה האוסטרית-הונגרית. משהו שנראה אבוד באפרוריות של ההווה. מזאגרב אנו עולים על האוטוסטראדה המפורסמת 'של העם' – 400 קילומטר שנשללו בעזרת מתנדבים עד לבלגרד. לילה – ומלבר 4 תחנות דלק, כמה שלטים ("זהירות – אוזנים חוצים") ואולי ארבע מכוניות שפגשנו בנסיעה ומכונית אחת לאחר תאונה, אין כלום. אין אורות, רק ערפילים.

בשעה 2 בלילה אנו מגיעים לבלגרד ולרחובותיה הריקים. כל בתי המלון תפוסים כי יש כנס גדול של פעילי המפלגה, שמכוניותיהם חונות מתחת לעצים ברחוב. אז אנחנו מפנים את המכונית אל עיבורה של העיר, מוצאים מקום שנראה שקט ועזוב, ונרדמים במכונית. מעירים אותנו צפירות בתי-החרושת והפועלים ההולכים לעבוד בהם. הפועלים מסתכלים בנו – ואני במכונית מרגישה כמו דג באקווריום. חוזרים לבלגרד, שכאן מבטאים "באוגרד", כדי לפגוש חברה ללימודים בשווייץ של דן. אוכלים ארוחת בוקר במלון "מוסקבה" הגדול וכביכול מפואר. החברה מתעכבת – ומופיעה, על אף שכבר קריה, במיטב בגדי הקיץ שרכשה, כנראה, בעת השתלמותה בשווייץ. זה מובן, כאשר מביטים על העוברים ושבים – אף אחד לא לבוש 'נורמלי': מכנסי חליפה חומים וז'קט כחול מהוה, לדוגמה, או רגליים עטופות בחותלות במקום נעליים.

יש משהו סוריאליסטי, מעין פוטומונטאז' של אמן מטורף, כאשר אנו חולפים על-פני ארמון הזכויות המלכותי המפואר שהוקם בסוף המאה ה-19 (כמו הקריסטל

פאלאס) ועל הרקע הזה רואים את הגברים והנשים ברחוב, שחוחים. שותקים. ללא חיוך. כמו רוחות רפאים. ממשיכים ונוסעים באזורים שהיו תחת השלטון העותומני, וההשפעה ניכרת גם כיום. כאילו לא קרה כלום מאז. כשאנו חולפים על פני קרון של צוענים, הסוס נבהל מהמכונית, ואנו ניצלים מתאונה בזכות כישוריו של דן כנהג, וגם בנס. בכל היישובים שעברנו מסתכלים בנו בהשתאות, כי אנו זרים ובמכונית – וזו, כנראה, תופעה נדירה במחוזותיהם. הם חוששים לענות לשאלות שלנו. רק הילדים עדיין חסרי עכבות ומוכנים לסייע בהכוונה בדרך. בתנאים כאלה די קשה לרכוש מזון, אבל בכל זאת – עברנו ליד סדנה של קדר וקנינו כדים. טוב שיש מכונית.

לסקופייה אנחנו מגיעים ב־8 בערב, לאחר יום נסיעה ארוך – לרוב בדרכים לא דרכים: או בוץ או אבק. במלונות הגדולים אין מקום ומשלחים אותנו אל מלון קטן. החדר מטונף, המצעים מלוכלכים. על אף העייפות, קשה להירדם. מפחד הפשפשים אני לבושה מכף רגל ועד ראש – המכנסיים בתוך הגרביים, השערות במטפחת. בבוקר, בשעה שאנו מבקשים לתדלק, אף עובד לא פונה לעברנו, עד שלתחנה מגיעה מכונית אמריקאית גדולה וממנה יורד עסקן מפלגתי טיפוסי – והם, בשוונג של טיפול במכונית שלו, מתדלקים גם את האוטו שלנו. מכאן, נסיעה קצרה, ונגמר הסיוט של המעבר דרך יוגוסלביה ליוון.

6 באוקטובר

יוון. אנו בסלוניקי (כאן אומרים תיה־סלוניקי), עיר נמל לבנטינית. בתים לבנים ברחובות מאובקים. רוכלים עם עגלות, חנויות של דברי מתיקה ורעש. המון רעש. מבטם של הבחורים הצעירים משדר תאוה. אנו נשארים כאן יומיים – לנוח, לראות, ליהנות ממוזג האוויר הנעים (באתונה גשום).

זכרונות סלוניקי: בית כנסת שהפך למסגד וכיום הוא כנסייה, שנותרו בה הסמלים של כל הדתות; ריח השום החריף מפיו של שומר; שוער המעלית במלון; הערב שבילינו בטברנה טיפוסית, שבה אישה צעירה, גרומה, לגמרי שיכורה ומאוד קוקטית ניהלה איתנו שיחה בגרמנית, שנרכשה, כנראה, בעת הכיבוש. למעשה, גיליתי שרבים כאן מדברים גרמנית רצוצה. מזל. יהודים שפגשנו בחנויות מדברים גם צרפתית (אליאנס...) מאחר ואני לא, הם מתקשים להאמין שגם אני יהודייה.

8 באוקטובר

יוצאים השכם בבוקר במטרה לעבור בדלפי בדרך לאתונה. האזור הררי, הכביש צר, הגשם סוחף, הראות לקויה. הנהגים היוונים צופרים לפני כל עיקול בדרך, ובצדק. קשה להאמין שנעבור את הדרך בשלום, בלי ליפול לתהום או להיתקל בצוקים שבהם נחצב הכביש. ואכן, משהו משתבש במכונית, אנו מוותרים על הביקור בדלפי, וממשיכים בנסיעה, מעלה מעלה בהר. קשה להבחין בהר האולימפוס כשאנו חולפים לידו, בגלל מסך הגשם והעננים. לארוחת צהריים אנו עוצרים באחד הכפרים, וכדי להבין מה נאכל אנו מוזמנים להרים את המכסים של הסירים על האש במטבח. הכל ברוטב עגבניות. תמונה בדרך: על רקע של שמיים כחולים מעוננים ומרחבי שדות, שרובם חרושים ועל גדתו של נחל קטן צומחות צפצפות בצד חומה צפופה של קנה, שעליה נשענים אופניים אדומים.

אתונה. יותר מדי עייפה בערב הגשום כדי להבחין במה היא שונה ממקום אחר שבו אנחנו מחפשים מלון ללילה.

9 באוקטובר

אנו שוהים כאן בהמתנה לכרטיסים לאונייה שתסיע אותנו ואת המכונית לישראל. אולי, אם היינו נוסעים, כמו שתכננו, באנגליה, במונית ישנה (שנרכשת בפרוטות) עד טורקיה — ושם מנציחים בצילום את השלכתה לים, אז אולי השלב האחרון של הנסיעה הביתה היה קצר יותר, פשוט יותר. אולי. אבל כפי שהמצב עכשיו, עלינו להמתין לאוניית־משא שיעדה ישראל. אולי ב־15 בחודש. אם לא, אז ב־22. שבועיים של סיורים בעיר ובסביבתה. מזג האוויר הפכפך — או סערת גשם ושיטפונות, ממש שיטפונות, או חום נורא ואבק אבק ואבק. מלא חורים בכבישים, המון תנועת כלי־רכב מיושנים ולעוברים ושבים הרבים כאילו אין מושג לשם מה נוצרו מדרכות. ובתוך כל זאת — השיש הלבן והחשמליות הצהובות. בבוקר אנו הולכים אל סוכן הנסיעות ("הכי חשוב שגבר יהיה מסופר ומגולח, עם נעליים מצוחצחות") כדי לבדוק מה קורה ואם יש חדש. אין — ולכן מסתובבים ומחשבים כמה כסף עוד נותר לנו.

16 באוקטובר

כבר שבענו את אתונה ואפילו את פיראוס (איזו שמחה רועשת ואיזו שווארמה טעימה!) ופנינו אל הפלופונו. עצי האורן על החוף נושקים למי הים הכחולים. כחול עמוק. עוברים את מצרי קורינתוס, ומגיעים למיקנה, בעקבות אוצרו של אגממנון. מי הגה את מבני הקברים המדהימים ואיך התארגנה הבנייה באבנים הענקיות כאן ובעיר, שאת שרידיה האפורים מקשטת פריחת־בר צבעונית? רב הנסתר על הנגלה כאן, והמקום אפוף מסתורין של חידה לא פתורה. האגדה נשאת אגדה.

אבני הקיקלופים, ארגוס, ואפידאורוס. מישהו קורא, והקול נישא לאורך זמן ולמרחק. כך, כנראה, נקבע מקומו של האמפיתיאטרון המדהים. יש מוזיאון קטן, שבו אני ניצבת על המשמה, כדי שהשומר לא יתפוס את דן מצלם, וכשהוא בא אני לוחשת ופורצת בצחוק, כי מה היה קורה אם הייתי אומרת בעברית "הנה השומר?" את היופי מעשה ידי האדם באמפיתיאטרון ובמוזיאון עוטף הטבע ביופי משלו, וביד רחבה. עצי האורן נעים ברוח הערב. ממרחק נשמע דנדון פעמונים של עדר הרועה בסביבה. נערה מגישה לי זר של פרחי־בר. יש לה עיניים שחורות, גדולות וחיוך רך. אנו שוהים באכסניה שבמקום. שקט ונעים.

17 באוקטובר

חוזרים לארגוס, משם לטריפולי ולספרטה. הדרך עולה בהרים הגבוהים. אנו עוצרים במקום ממנו משקיפים על נוף מרהיב של העמק ושל הים, הצבוע בגווני כחול וירוק נגועים בצל העננים. עצי האורן ירוקים, העצים האחרים כבר/עדיין עטורים בגוונים המרובים של אדום וצהוב של שלכת, חוץ מעצי הצפצפה הערומים, שנראים כמו רישום על רקע השמיים האפורים. בספרטה עצמה אין שום דבר שעשוי להזכיר את עברה המפואר. רק את הקושי והצמצום שמקושרים לשמה: עיירה מוזנחת. ממשיכים למיסטרה, המשתרעת על צלע של הר, חורבות על חורבות — רק ארבע קאפלות והמנזר. נזירה מכניסה אותנו אל אחת הקאפלות העתיקות. היושן ניכר בכל. כמה שונה מסורת הקישוט של הכנסייה היוונית־אורתודוקסית אחרי תפארת הכנסיות והמנזרים הקתוליים באיטליה! אנו הולכים לצפות בנוף הנשקף מהמנזר — ואין לי כוח לטפס למעלה. המאמץ כדאי — העמק נראה מרחוק כישן את שנת אחר הצהריים. הד חוזר של מכות גרון על עץ. הנזירות חוטבות.

נוסעים לאתונה בדרך שנסענו – אבל המעבר בקורנתוס כל כך שונה, כי אונייה עוברת במיצר, והמיצר אכן צר. כמעט אין רווח בינה לבין המצוקים, אבל היא מחליקה ביניהם בנחת, גאה. בדרך – ירוק רענן של האורנים, כחול קריר של הים. באתונה – אבק. כן, יש אונייה ב־22 בחודש. כן, עלינו לשהות ביוון עד אז. מעבירים את הזמן בשגרה יומית: בבית־קפה "ברזיל" או "אטיקה", במשרד הסוכן ו/או בחנות של קודאק, וגם בקולנוע. עולים שוב לאקרופוליס, יורדים למשרדים של "אמריקן אקספרס" כדי לראות אם יש דואר (ולומדים כמה מסובך להעביר לאמריקה את גופתו של תייר שנפטר כאן), עוברים שוב דרך בית־הקפה, או הסוכן, או קודאק. או סתם נחים. ביום שהכרטיסים בידינו אנחנו מאושרים, גם אם חל שינוי בשגרה – מרגישים שחסר לנו הביקור אצל הסוכן. עכשיו אנחנו מבינים שנשארנו עם עודף ניכר של דראכמות חסרות־ערך מחוץ ליוון, כי כאן היינו מיליונרים ממש – חפיסה של סיגריות "אנה" (פאפאסטראטוס – משפחתו של ניקו?) עולה 7 מיליון דראכמות. עתה יכולנו להרשות לעצמנו כל שנמנענו לעשות עד כה – לקנות חפצי קרמיקה מקומיים. אז הלכנו לחנות של לשכת התיירות, שילמנו פי כמה וכמה עבור שתי צלחות יפהפיות.

היום זה היום האחרון כאן. הבוקר מטורף – קניות אחרונות, אריזה המלווה בהחלטות גורליות – מה שביר, מה דרוש לנו בנסיעה ובהישג־יד ומה ניתן להשאיר במכונית. אינני מסוגלת לאכול מרוב התרגשות. מעמיסים את המכונית, ונוסעים לפיראוס. עוברים את התהליכים הפורמליים הנדרשים, ואחר כך יושבים בבית הקפה הקטן של מעגן היאכטות. המון יאכטות. הים שקט ורגוע. לאחר המתנה ארוכה, ארוכה מדי, הנה האונייה שלנו – "פאציה", שזה שלום. שלום ליוון, שלום לטיול שלנו, שלום לשהות שלנו בחו"ל. וגם, עוד מעט – שלום בית. עולים לאונייה. מסתבר שיש הרבה תיירים ישראלים. העובדה שאנחנו נוסעים במחלקה הראשונה (כן, גם את זה, כמיליונרים, יכולנו להרשות לעצמנו) לא משנה. הם בכל מקום, רועשים, דוחפים... מגע ראשון עם הבית.

עיצוב גרפי: טל שטרן, סטודיו פורמנטה
הדפסה: ע.ר. הדפסות בע"מ, תל אביב
מרץ 2026

